

Kjersti Selberg

Eldre norske rettskilder – en oversikt

Rettshistoriske studier nr. 25

Institutt for offentlig retts skriftserie

nr. 3/2013

ISBN 978-82-8063-095-112

ISSN 0803-2106 Skriftserien

ISSN 1502-699x Rettshistoriske studier

Kjersti Selberg

Eldre norske rettskilder – en oversikt

Rettshistoriske studier nr. 25

Institutt for offentlig retts skriftserie nr. 3/2013

Abstract

The present guide to old Norwegian legal sources, from the Middle Ages until the beginning of the 20th century, contains bibliographical references and annotations.

The structure of the bibliography is mainly chronological, with subdivisions into different types of sources within each historical period, Norwegian law of the Middle Ages, Danish-Norwegian law until 1814 and subsequently Norwegian law until about 1900. The development of the court system and references to case law reports are treated separately as are sources related to law, archives, bibliographies and dictionaries.

Documents concerning the making of *The Norwegian Constitution* in 1814 are presented in the chapter *Kongeriget Norges Grundlov*, followed by an overview of the various editions from 1814 until 1905. Some translations into English, French and German are included.

Forord

Det juridiske fakultetsbibliotek i Oslo flyttet i 1994 inn i nyrestaurerte lokaler i Domus Bibliotheca. Eldre deler av boksamlingen, som tidligere hadde vært spredt rundt på fakultetet, kunne plasseres i et nytt magasin i kjelleren, og det som siden 1972 hadde vært en egen avdeling for eldre juridisk og rettshistorisk litteratur, *Rettshistorisk samling*, fikk flytte inn i et fredet biblioteklokale i annen etasje i Domus Bibliotheca.

Boksamlingene inneholdt betydelige mengder eldre norske rettskilder. Som et ekstra hjelpemiddel til å finne frem til disse laget jeg en enkel oversikt til bruk for kolleger i biblioteket og for meg selv, som da var bibliotekar ved Institutt for offentlig rett, med spesielt ansvar for *Rettshistorisk samling*. I 2002 ble listen i bearbeidet versjon utgitt i serien *Det juridiske fakultetsbiblioteks skriftserie*; nr 16. En revidert og utvidet utgave ble publisert som nettdokument i DUO i 2010. Det er en oppdatering av denne som nå utgis i *Rettshistoriske studier*.

Forhåpentlig vil publikasjonen fortsatt bli til nytte for studenter, forskere, bibliotekansatte og andre som har behov for å finne frem til eldre rettsbestemmelser.

Jeg takker alle som har hjulpet meg med databehandling eller praktiske ting i tilknytning til arbeidet.

Oslo, i oktober 2013
Kjersti Selberg

Innholdsoversikt

1	Innledning	1
2	Middelalderens norske rettskilder	3
3	Dansk-norske rettskilder	23
4	Norske rettskilder 1814-1900	43
5	Kongeriget Norges Grundlov	50
6	Domsmateriale	62
7	Andre kilder	93
8	Arkivmateriale	99
9	Bibliografier, leksika og andre oppslagsverk	102
10	Litteratur	106
11	Register	113

Innholdsfortegnelse

1	Innledning	1
2	Middelalderens norske rettskilder	3
2.1	<i>Norges gamle lover.....</i>	<i>3</i>
2.2	<i>Lovsamlinger.....</i>	<i>4</i>
2.3	<i>Kirkelig lovgivning i middelalderen.....</i>	<i>6</i>
2.3.1	Kirkens lovgivning	6
2.3.2	Statens lovgivning	7
2.3.3	Kristenretten	7
2.3.4	Kongens retterbøter og forordninger for kirken	11
2.3.5	Kristendomsbolken	11
2.4	<i>Lover utgitt enkeltvis</i>	<i>11</i>
2.4.1	Frostatingsloven.....	11
2.4.2	Gulatingsloven	13
2.4.3	Landsloven	14
2.4.4	Bylover	16
2.4.5	Hirðskrá.....	17
2.4.6	Tronfølgelover.....	18
2.4.7	Utvalgte kapitler av middelalderlover	18
2.4.8	Facsimileutgaver av middelalderlover	18
2.5	<i>Retterbøter og skipaner.....</i>	<i>19</i>
2.6	<i>Diplomer</i>	<i>19</i>
2.6.2	Regester	20
2.6.3	Facsimileutgaver av utvalgte diplomer.....	21
2.7	<i>Romersk rett og ius commune.....</i>	<i>21</i>
3	Dansk-norske rettskilder	23
3.1	<i>Hovedtyper av rettskilder i Danmark-Norge</i>	<i>23</i>
3.2	<i>Lover</i>	<i>25</i>
3.2.1	Norske Lov (1604)	25

3.2.2	Norske Lov (1687)	25
3.2.3	Forarbeider til Norske Lov	26
3.2.4	Kongeloven	26
3.3	<i>Recesser</i>	27
3.3.1	Recesser utgitt separat:	27
3.4	<i>Forordninger</i>	28
3.4.1	Samlinger av forordninger	28
3.4.2	Fra det kongelige trykkeri	29
3.5	<i>Private samlinger av forordninger</i>	31
3.6	<i>Spesiallovsamlinger</i>	33
3.6.1	Sjørett og militærrett.....	33
3.7	<i>Kirkelig lovgivning etter reformasjonen</i>	34
3.7.1	Kirkeordinansen 1537/39	34
3.7.2	Kirkeordinanzten (1607)	35
3.7.3	Kirke-Ritualen.....	35
3.7.4	Samlinger av forordninger for kirken.....	36
3.8	<i>Reskripter</i>	36
3.8.1	Samlinger av reskripter	38
3.8.2	Studentutgaver av forordninger og reskripter	39
3.8.3	Reskriptsamlinger "for den lovstuderende"	39
3.9	<i>Registre og glossarier</i>	40
3.9.1	Bjelke.....	40
3.9.2	Bull	40
3.9.3	Elkier	41
3.9.4	Larsøn.....	41
3.9.5	Høeg.....	42
3.9.6	Trojel	42
3.9.7	Weylle	42
3.9.8	Winge.....	42
4	Norske rettskilder 1814-1900	43
4.1	<i>Løpende publisering</i>	44
4.2	<i>Lovsamlinger</i>	45

4.2.1	[Vogt-Arntzenske samling].....	45
4.2.2	[Guldbergske samling]	46
4.2.3	Mejlænder	46
4.2.4	Paulsen og Thomle.....	46
4.2.5	Paulsen.....	47
4.3	<i>Mindre lovsamlinger og studentutgaver</i>	47
4.4	<i>Spesiallovsamlinger</i>	48
4.4.1	Militærrett og sjørett	48
4.4.2	Medisinallovgivning	49
5	Kongeriget Norges Grundlov	50
5.1	<i>Forskningsprosjekter</i>	50
5.2	<i>Digitalisert kildemateriale</i>	51
5.3	<i>Bibliografier</i>	51
5.4	<i>Historiske registre</i>	52
5.5	<i>Nasjonalbibliotekets base</i>	52
5.6	<i>Materialsamlinger</i>	52
5.7	<i>Protokoller og vedlegg</i>	53
5.8	<i>Private grunnlovsutkast 1814</i>	53
5.9	<i>Konstitusjonskomitéens grunnlovsutkast</i>	54
5.10	<i>Grunnlovsutgaver 1814</i>	55
5.10.1	17. mai-grunnloven.....	55
5.10.2	Novembergrunnloven.....	55
5.11	<i>Rigs-Act</i>	55
5.12	<i>Korrigert utgave av grunnloven 1903</i>	56
5.13	<i>Grunnlovsutgaver på 1800-tallet</i>	56
5.14	<i>Grunnloven og 1905</i>	57
5.15	<i>Oversettelser av Grunnloven 1814</i>	58
5.15.1	Oversettelser av 17. maigrunnloven.....	58
5.15.2	Oversettelser av Novembergrunnloven	59

5.15.3	Oversettelser av Rigs-Act.....	60
5.16	<i>Samling av grunnlovsforslag</i>	61
5.17	<i>Registre til lover, forarbeider etc.</i>	61
5.17.1	Haffner.....	61
5.18	<i>Traktatsamlinger</i>	61
6	Domsmateriale	62
6.1	<i>Middelalderen</i>	62
6.1.1	Lagting i middelalderen.....	63
6.1.2	Såttmål.....	64
6.2	<i>Kilder til rettspraksis i middelalderen</i>	64
6.2.1	Diplomer.....	64
6.2.2	Regnskaper og jordebøker.....	65
6.3	<i>Kirkens jurisdiksjon i middelalderen</i>	65
6.4	<i>Reformer i nyere tid</i>	67
6.4.1	Endringer i rettsvesenet fra 1500-tallet.....	67
6.4.2	Senmiddelalderen.....	67
6.4.3	Bygdeting.....	68
6.4.4	Sorenskriver.....	69
6.4.5	Ekstrarett.....	69
6.4.6	Byråd Byting.....	69
6.4.7	Rådstueretten.....	70
6.4.8	Lagmannsrett.....	70
6.4.9	Lagting.....	70
6.4.10	Birk.....	72
6.4.11	Overlagting.....	72
6.4.12	Herredagen og retterting.....	73
6.4.13	Overhofretten.....	73
6.4.14	Dømmende kommisjoner.....	74
6.4.15	Høyesteret for Danmark-Norge.....	74
6.5	<i>Reformer fra slutten av 1700-tallet</i>	75
6.5.1	Utviklingen i Danmark-Norge.....	76
6.5.2	Forvaltningsapparatet.....	77

6.5.3	Straff	78
6.5.4	Endringer i rettsvesenet fra slutten av 1700-tallet.....	79
6.5.5	Forlikskommisjoner.....	80
6.5.6	Stiftsoverretten.....	81
6.5.7	Politimestere.....	81
6.6	<i>Kirkens jurisdiksjon etter reformasjonen.....</i>	82
6.6.1	Kirketukt etter reformasjonen.....	83
6.6.2	Trolldomsprosesser.....	83
6.7	<i>Rettsvesenets organisasjon før reformene i 1790-årene</i>	84
6.7.1	Etter reformene i 1790-årene.....	84
6.8	<i>Rettsvesenet i Norge på 1800-tallet.....</i>	84
6.8.1	Byretten	84
6.8.2	Lagmannsretten.....	84
6.8.3	Særdomstoler	85
6.8.4	Høyesterett.....	85
6.9	<i>Domssamlinger</i>	86
6.10	<i>Juridiske tidsskrifter med dommer og artikler</i>	87
6.11	<i>Lokale domssamlinger og tingbøker</i>	89
6.12	<i>Dommer trykt enkeltvis.....</i>	92
7	<i>Andre kilder.....</i>	93
7.1	<i>Fra middelalderen til ca 1700.....</i>	93
7.2	<i>Fra og med 1700- tallet</i>	96
7.2.1	Stampe.....	96
7.2.2	Colbiørnsen.....	96
8	<i>Arkivmateriale.....</i>	99
8.1.1	Veiledninger og håndbøker	99
8.1.2	Arkivportalen	99
8.1.3	Arkivverket.....	99
8.1.4	Norsk lokalhistorisk institutt.....	100
8.1.5	Stortingsarkivet.....	100
8.1.6	Dokumentasjonsprosjektet.....	100

8.1.7	Eining for digital dokumentasjon (EDD).....	100
8.1.8	Tingbokprosjektet.....	100
8.1.9	Sentrale arkiver i Norden.....	100
8.10	Dokumenter fra middelalderen.....	101
9	Bibliografier, leksika og andre oppslagsverk	102
10	Litteratur.....	106
11	Register.....	113

1 Innledning

Denne oversikten er et bibliografisk hjelpemiddel for dem som har behov for å finne frem i eldre norske rettskilder, fra middelalderen og frem til rundt 1900.

Hovedinndelingen er *middelalderens norske rettskilder, dansk-norske rettskilder og norske rettskilder etter 1814*. Det refereres først og fremst til lovsamlinger, reskriptsamlinger og domssamlinger, men også til andre kilder som inneholder rettslig materiale. Eldre lover utgitt separat er registrert. Oversettelser av disse til moderne norsk eller fremmede språk er tatt med, det gjelder også kristenrettene.

Rettskilder for territorier utenom det norske sentralområde er ikke inkludert.

Oversikten er i hovedsak kronologisk ordnet, innenfor de enkelte perioder etter typer rettskilder. Domsmateriale for hele perioden er samlet i en egen del. Det samme gjelder «Andre kilder».

Dokumenter angående utarbeidelsen av *Kongeriget Norges Grundlov* i 1814 er behandlet i en egen del under kapitlet «Norske rettskilder 1814-1900». Senere grunnlovsutgaver frem til og med 1905 er registrert. Det henvises til en del oversettelser til engelsk, fransk og tysk.

Registrerte publikasjoner har innholdsnoter der hvor dette er naturlig. Visse typer rettskilder er beskrevet i korte trekk, det gjelder særlig middelalderens rettsmateriale og dansk-norske rettskilder.

Å finne eldre dommer eller andre rettsavgjørelser kan være vanskelig. På bakgrunn av dette har jeg forsøkt å skissere prosessrettens historie og laget henvisninger til både arkivmateriale og trykte kilder, i håp om at dette kan være til hjelp.

Bøker, arkivmateriale, tidsskrifter, offentlige dokumenter etc. er i senere år blitt digitalisert i stort omfang, det gjelder også rettshistoriske kilder. Digitaliserte dokumenter registrert i bibliotekbasen Bibsys har to innførsler, én for papirutgaven som har noten *Finnes også som E-Bok, Finnes også som E-Tidsskrift o.l* , og én for nettdokumentet som har lenke til fulltekst i NB-Digital eller andre baser.

2 Middeltalderens norske rettskilder

2.1 Norges gamle lover

Det er usikkert når de eldste norske lovene ble til og når de ble skriftfestet. De kan ha blitt satt på 800- eller 900-tallet og overlevert muntlig i lengre tid. Flere historikere tidfester nedskrivning av de eldste loven til Olav Kyrres fredelige regjeringstid på slutten av 1000-tallet. På 1100- og 1200-tallet ble som ellers i Europa nye lover gitt og lovverk systematisert, revidert og skriftfestet i større omfang. Dette gjaldt både kirkelig og verdslig lovgivning.

Det antas at det forut for lovgivningen utviklet seg lokale sedvaner, muntlig overlevert av sedvanekyndige menn, og at hvert lokalsamfunn hadde sitt ting. Disse var allmannating, hvor frie og våpenføre menn hadde rett og plikt til å møte. Tinget var det sentrale organ for kunngjøringer og forhandlinger om saker som krevde tingets tilslutning, og for å løse konflikter dersom de ikke var blitt avgjort ved forlik mann og mann imellom.

Under rikssamlingen, eller kanskje noe tidligere, ble landet inndelt i større rettsområder, svarende til de største landskapene. Disse fikk egne lagting, som i motsetning til allmannatingene var sendemannsting. De best bevarte landskapslovene er Gulatingsloven og Frostatingsloven. Frostatingsloven, med særbestemmelser, kan ha vært gjeldende rett i Hålogland. Hålogland fikk sannsynligvis sitt eget lagting på 1100-tallet. Av Eidsivatingsloven og Borgartingsloven er kristenretten bevart. Utover dette finnes bare et fragment om bygdetingets ordning, og det er uvisst hvilket av de to lagdømmene det stammer fra. Av en revidert Gulatingslov fra 1267 har vi kristenretten, for Borgarting en kristenrett fra 1268.

Etter borgerkrigenes slutt i 1240 ble riksenheten og sentralmakten styrket. Kongen, med støtte av stormenn, tok i større grad hånd om lovgivningen og rettsutøvelsen, delvis i samarbeid, delvis i strid med kirken. Håkon Håkonssons lov fra 1260 er bevart i innledningen til Frostatingsboka.

Sønnen, Magnus Håkonsson, kalt Lagabøte, reviderte og utvidet de gamle lovbookene, vi fikk én lov for hele riket, redigert for hvert lagdømme, Magnus Lagabøtes landslov av 1274, og én lov for byene, byloven av 1276. Etter forhandlinger med stormennene fikk han skriftfestet en Hirdskrå. Utover i middelalderen ble kongelig lovgivning gitt i form av retterbøter og skipaner.

En av forutsetningene for sentralmaktens lovgivning var, foruten den politiske og ideologiske utvikling, den skriftlighet og lovtekniske erfaring som fulgte med kirkelige reformer på 1100-tallet. Fra midten av 1200-tallet kunne kongen støtte seg til jurister med kjennskap til romersk og kanonisk rett.

Med visse endringer og tillegg var innholdet i Landsloven gjeldende rett inntil Christian Vs Norske Lov av 1687. Christian IVs Norske Lov av 1604 var i stor grad en oversettelse av Landsloven.

2.2 Lovsamlinger

Middelalderens lover er utgitt i kildekritisk utgave på originalspråket i *Norges gamle Love indtil 1387* og i *Norges gamle love Anden række 1388-1604*. Arbeidet med utgivelsen ble påbegynt av R. Keyser og P. A. Munch og fortsatt av Gustav Storm, Ebbe Hertzberg og andre. Hertzbergs glossarium i b. 5 av første rekke gjorde tilgangen til lovtekstene lettere. *Anden række* inneholder flere typer aktstykker enn første. Nyere bind har sammendrag på moderne norsk.

Ingen gammelnorske lover er overlevert i originale håndskrifter, de er alle avskrifter av avskrifter. For de enkelte lover finnes varianter av avskrifter, disse er tatt med i *Norges gamle Love*.

Verket siteres forkortet som *NgL*.

Hans Paus' samling inneholder gamle norske lover og forordninger oversatt til dansk.

Samling af gamle norske Love / af Hans Paus. – København 1751-1752. –
2 b.

Oversatt til dansk.

Innhold:

- Landskapslovene og landsloven
- Bjarkøyretten og bylovene
- Eidsivatings kristenrett
- Erkebiskop Jon Raudes kristenrett
- Forordninger og privilegier for Kongeriget Norge frem til 1669

Norges gamle Love indtil 1387 / udgivne ved R. Keyser og P. A. Munch. -
Christiania 1846-1895. – 5 b.

4 b. utg. av Gustav Storm, 5 b. utg. av Gustav Storm og Ebbe
Hertzberg.

På gammelnorsk og latin.

Finnes også som E-bok.

Innhold:

- Landskapslovene
- Kristenrettene
- Kirkens lovgivning
- Konkordater
- Landsloven
- Byloven
- Forordninger
- Retterbøter
- Bruddstykker av manuskripter til lovene
- Oversikt over håndskrifter i arkiv og biblioteker i Norden

B. 5 inneholder:

- Register over latinske betegnelser og deres betydning
- Glossarium utarbeidet av Ebbe Hertzberg
- Parallellregister til lover

Norges gamle love. Anden række: 1388-1604. – Christiania 1912- . – b.

Utgivere varierer.

B. 1 og 3 har registre.

Finnes også som E-bok.

Inneholder ulike typer rettsakter vedrørende statens og kirkens lovgivning:

- Retterbøter
- Forordninger
- Kongelige brev
- Hyldningsbrev
- Vitnebrev
- Instruksjer
- Privilegier
- Pavelige brev, privilegier, instruksjer og fullmakter
- Geistlige statutter for den norske og nordiske kirkeprovins
- Vedtekter for Hansastedene
- Traktater med forarbeider
- Dokumenter angående Kalmarunionen

Taranger, Absalon. *De norske folkelovbøker.* [Oslo].

Særtrykk av Tidsskrift for Retsvidenskap, årg. 39 (1926) og årg. 41 (1928)

En analyse av håndskrifter til Gulatingsboken og Frostatingsboken

2.3 Kirkelig lovgivning i middelalderen

2.3.1 Kirkens lovgivning

Kirkelig lovgivning er inntatt i *Norges gamle love*, begge rekker, systematisert som *Kirkens lovgivning* og *Statens lovgivning*. En del av denne lovgivningen finnes også i *Diplomatarium Norvegicum*.

Kirkens egen lovgivning besto av konsilvedtak (canones), dekretaler, pavebrev, bispebrev og statutter gitt av provinsialsynoden for kirkeprovinsen eller av biskopen for hans bispedømme. Pavebrevene inneholdt alminnelige forordninger eller reskripter.

Den romersk-katolske kirkes lovgivning, *kanonisk rett*, hvis eldste regler går tilbake til de første århundrer e. Kr., ble samlet, systematisert og kommentert i høymiddelalderen. I *Gratians dekret* fra rundt 1140 er utvalgte canones, dekretaler samt skrifter av kirkefedrene ordnet og kommentert. Hensikten var å harmonisere motstridende tekster, derav tittelen *Concordia discordantium canonum* (i noen manuskripter *Concordantia discordantium canonum*). Gratians dekret ble et standardverk i kanonisk rett. Det eksisterer en variant av dekretet fra rundt 1160, som bl.a. inneholder innslag av romersk rett; meningene er delte om hvorvidt denne teksten er forfattet av Gratian eller av en annen.

Etterfølgende samlinger av kanonisk rett var *Gregoriana* eller *Liber Extra* fra 1234, *Liber Sextus* fra 1298, *Constitutiones Clementinae* fra 1317 og *Extravagantes* fra 1417. I 1582 ble disse samlet i *Corpus iuris canonici*, en autorisert og trykt utgave av lovbøkene.

Foruten lover for kirken regulerte kanonisk rett en rekke andre områder – rettergang, familie, formue, arbeid, handel, kontrakter, korporasjoner osv. Den kanoniske rettens materielle innhold hadde en etisk dimensjon.

Se også Romersk rett og ius commune.

2.3.2 Statens lovgivning

2.3.3 Kristenretten

Kristenretten var en del av de verdslige landskapslover vedtatt på tinget. Den omfattet bl.a. bøndernes plikt til bygging og vedlikehold av kirker, biskopenes plikter og underhold samt regler for det kristne liv – dåp, forbud mot utsetting av barn, ekteskap, seksuell adferd, faste, gravferd, helligdagsfred, kirkegårdsfred og forbud mot trolldom.

Kristenretten er fortsatt gjenstand for forskning og debatt, det gjelder både datering og innhold. Den eldste kristenretten tilskrives gjerne Olav den hellige og biskop Grimkjell, som skal ha fått den vedtatt på et ting på Moster i 1020. Den kan spores ved at den utgjør det eldste tekstlaget i Eldre Gulatingslov, markert som *Olavs-tekst*. *Magnus-tekst* i loven er

Magnus Erlingssons revisjon fra rundt 1160 eller 1170. De eldre kristenrettene for Eidsivating og Borgarting stammer fra første halvdel av 1000-tallet. Frostatingslovens kristenrett ble revidert av erkebiskop Øystein Erlendsson i 1160- eller 1170-årene. Kristenretten ble også tatt inn i Bjarkøyretten.

Det er hersker bred enighet om at de eldste kristenrettene inneholder en felles grunnstamme av regler. Hva forskjellene skyldes har det vært uenighet om. Noen har hevdet at de østlandske kristenrettene er de mest opphavlige fordi disse inneholder bestemmelser som bare finnes her. En ny studie imøtegår dette synet, ulikhetene skyldes påvirkning fra biskop Burchard av Worms og hans verk *Decretum* (Collectarium canonum), en kompilasjon av kirkelige lover og moralteologi, formidlet av islandske eller tyske biskoper.

Nyere kristenretter henføres til siste halvdel av 1200-tallet. Kong Håkon Håkonssons og erkebiskop Sigurds kristenrett for Gulating og Borgarting fra rundt 1250 som historikere har antatt var tapt, er ifølge ny tolkning identisk med bevarte lovhåndskrifter. Magnus Lagabøte førte arbeidet videre og fikk vedtatt en kristenrett for Gulating i 1267, for Borgarting og Eidsivating i fellesskap i 1268. Det faktum at disse i hovedsak har samme innhold, er blitt tolket som en indikasjon på at han siktet mot en landsdekkende kristenrett. Dette kan han ha blitt hindret i å gjennomføre da erkebiskop Jon Raude nektet ham å revidere kristenretten i Frostatingsloven. Erkebiskopen fikk vedatt sin egen kristenrett for Frostating i 1273. Samme år inngikk han en avtale med kong Magnus Lagabøte på et riksmøte i Bergen. Avtalen ble ikke godkjent av paven, som fant at den ga kirken for få rettigheter. Kongen på sin side fikk Landsloven vedtatt i erkebiskopens fravær, med en nyskreven [kristendomsbolk](#).

Det ble inngått et forlik i 1277, *Sættargjerden i Tunsberg*. Forliket inneholdt bestemmelser om kristenrett som gjaldt for hele landet. Sættargjerden anses som et sentralt dokument i middelalderforskningen generelt, og spesielt med hensyn til forholdet mellom kirkens og kongens jurisdiksjonsutøvelse i kristenrettssaker. Se også [Kirkens jurisdiksjon i middelalderen](#)

Sættargjerden i Tunsberg av 1277 er trykt i *Norges gamle Love II*, s. 462-477. I *Norske middelalderdokumenter*, s. 136-151, er teksten gjengitt på moderne norsk, gammelnorsk og latin.

Kristenretten er trykt i *Norges gamle Love indtil 1387*, på originalspråket. Eidsivatings kristenrett og erkebiskop Jons kristenrett finnes også i *Samling af gamle norske Love* av Hans Paus.

2.3.3.1 *Oversettelser av kristenrettene til moderne norsk*

For Frostatingslovens og Gulatingslovens kristenretter, se referanser til oversettelser av disse lovene under [Lover utgitt enkeltvis](#).

Nyere norske kristenretter (ca 1260-1273) / oversatt med noter og etterord av Bjørg Dale Spørck – Oslo 2009.

Oversettelse til moderne norsk av de nyere kristenretter for Gulating og Borgarting og av erkebiskop Jons kristenrett.

2.3.3.2 *Kristenretten i Borgartingsloven og Eidsivatingsloven*

Av Borgartingsloven og Eidsivatingsloven er bare kristenretten bevart, bortsett fra et lite fragment om bygdetingets ordning.

Avskrifter er trykt i *Norges gamle Love indtil 1387*. Det er relativt stor innbyrdes forskjell mellom dem, de er trykt som varianter.

Borgarthings ældre kristenret i fotolithografisk gjengivelse efter Tønsbergs lovbog fra c. 1320 / udgivet for Det norske historiske Kildeskriftfond. – Christiania 1886. – (Det Norske historiske Kildeskriftfonds skrifter; 19)

2.3.3.3 *Oversettelser av Borgartings- og Eidsivatings kristenretter*

Ældre Borgartingslov: Vikens kristenret, tillikemed endel ældre lovregler om ekteskapsstiftelse og trolovelse m.m., som er indført deri fra

Eidsivalovens eller Borgartingslovens verdslige del / oversat av T.O. [Olavsson, Torleiv]. – Kristiania 1914.

Ældre Eidsivatings lov : Kristenretten tillikemed et opbevaret brudstykke av den verdslige lov / oversat av T. O. [Olavsson, Torleiv]. – Kristiania 1914.

Merk: Olavson tar ikke hensyn til de ulike variantene av de østnorske kristenrettene, hans oversettelse gjengir loven som om den er én enhetlig tekst.

De eldste østlandske kristenrettene: tekst etter håndskriftene, med oversettelser / utgitt ved Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal. – Oslo 2008. – (Norrøne tekster / Norsk Historisk kjeldeskrift-institutt; nr 7)

Nyere norske kristenretter: (ca 1260-1273) / oversatt med noter og etterord av Bjørg Dale Spørck
Oversettelse til moderne norsk av de nyere kristenretter for Borgarting og Gulating og av erkebiskop Jon Raudes kristenrett

Bruchstücke der Rechtsbücher des Borgarthings und des Eidsivathing / bearbeitet von Rudolf Meissner. – Weimar 1942. – (Germanenrechte. Neue Folge).
Gammelnorsk tekst med tysk oversettelse.

2.3.3.4 *Utdrag av kristenretten*

Mindre utdrag av kristenrettene på moderne norsk finnes i

Gamalnorske lovstykker / umsett av Knut Robberstad. – Oslo 1964.
Finnes også som E-bok.

Gammelnorske lovtekster med oversettelse / utgitt av Gudmund Sandvik og Jens Arup Seip. - Oslo 1956.
Finnes også som E-bok.

2.3.4 Kongens retterbøter og forordninger for kirken

Disse er trykt i *Norges gamle love*, begge rekker.

2.3.5 Kristendomsbolken

Kristendomsbolken i Landsloven er ikke en revidert kristenrett, men en ny tekst med ideologisk og statsrettslig karakter. Den stadfester kongens makt. Første kapittel er en trosbekjennelse, annet kapittel dreier seg om kongens og biskopens myndighetsområde, om at de er likeverdige og skal støtte hverandre. Den ene har verdslig makt, den andre rår for det åndelige. Noen historikere har pekt på at prinsippet om likeverd kunne innebære at kongen i likhet med kirken, så det som sin oppgave å verne om kristendommen. De neste kapitlene handler om arvekongedømme, kongevalg, kongeløfte og om å avlegge ed til kongen.

2.4 Lover utgitt enkeltvis

De best bevarte landskapslovene, landsloven, byloven og hirdskråen er oversatt og utgitt separat. Ingen av middelalderens lover er bevart i original, kun i avskrifter av avskrifter.

2.4.1 Frostatingsloven

Historikk og håndskrifter

2.4.1.1 Grågås

I Frostatingsloven av 1260 nevnes en eldre trøndersk lovbok. Antagelig er dette den som flere steder ble omtalt som Grågås (på grunn av sitt grå og slitte utseende). Den eldste delen av denne kan ha blitt til på slutten av 1000-tallet. Trolig har Håkon Håkonsson omarbeidet denne lovboken i 1240-årene.

Avskrifter er ikke bevart, men det antas at noe av lovstoffet ble tatt inn i Frostatingsloven.

2.4.1.2 *Gullfjær* eller *Gullfjør*

Gullfjør eller Gullfjær er navnet på en samling rettstekster systematisert av erkebiskop Øystein Erlendson i 1160-70-årene. Noe av stoffet kan ha ligget til grunn for hans kristenrett for Frostating.

2.4.1.3 *Frostatingsloven*

Frostatingsloven i sin overleverte form er fra 1260, med innledning av Håkon Håkonsson. Innledningen omtales som *Håkon Håkonssons lov*, eller *Håkon Håkonssons nye lov*. Mye av lovstoffet er eldre, antagelig fra Grågås. Noe er endringer og tillegg (retterbøter og nymæle) fra 1100-1200-tallet. Loven er oversatt av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes, se *nedenfor*.

Deler av innledningen, som går under navnet *Håkon Håkonssons lov*, er trykt i *Norske middelalderdokumenter i utvalg* / ved Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smedsdal, Knut Helle. - Oslo 1973.

2.4.1.4 *Håndskriftene*

Hovedhåndskrift for Frostatingsloven er *Codex Resenianus*, sannsynligvis fra tiden mellom 1260–1290. Håndskriftet er tapt, men finnes i flere avskrifter fra 1600-tallet. Bruddstykker av tre andre håndskrifter er bevart. Kristenretten har vi i langt flere avskrifter. Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes gjør rede for håndskriftsituasjonen i innledningen til sin oversettele av loven.

Håndskrifter er trykt i *Norges gamle Love indtil 1387* / udgivne ved R. Keyser og P.A. Munch. – Christiania 1846-1895.

2.4.1.5 *Oversettelser av Frostatingsloven*

I *Samling af gamle norske Love* / Hans Paus. B. 2. – Kiøbenhavn 1751.

Frostatingslova / omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. – Oslo 1994. I innledningen gjøres det rede for Frostatinget, lovens historikk, håndskrifter og trykte utgaver.

The Earliest Norwegian laws: being the Gulathing law and the Frostathing: translated from the old Norwegian / by Laurence M. Larson. - New York 1935. - (Records of civilization)

Opptrykk 2008

Merk at m.h.t. Frostatingsloven bygger Larson bare på teksten i NgL b. 1, avskrifter som er tatt inn i senere bind inngår ikke i hans tekstgrunnlag.

Tübinger Bruchstücke der älteren Frostuthingslög / herausgegeben von Eduard Sievers. – Halle 1886. - Abdruck aus dem Tübinger Decanatsprogramm 1886

Norwegisches Recht: das Rechtsbuch des Frostothings / übersetzt von Rudolf Meissner. – Weimar 1939. – (Germanenrechte ; Bd. 4)
Gammelnorsk tekst med tysk oversettelse.

2.4.2 Gulatingsloven

Historikk og håndskrifter

2.4.2.1 *Eldre Gulatingslov*

Gulatingsloven kan ha blitt skrevet ned første gang i Olav Kyrres regjeringstid, på slutten av 1000-tallet. Nøyaktig hvor gammelt lovstoffet er, har det ikke vært mulig å fastslå, heller ikke om noe av det går tilbake til Olav Haraldsons tid, selv om det ofte vises til *Hellig Olavs lov*. Loven ble revidert flere ganger. Under Magnus Erlingsson, (1161-84) ble det gjort en større revisjon. I en bevart avskrift av hovedmanuskriptet, Rantzauboken (*Codex Rantzovianus*), er det markert hva som er *Olavs-tekst*, som skal stamme fra et ting på Moster i 1020, og hva som er *Magnus-tekst*. Magnus Erlingsson ga sitt samtykke til en *tronfølgelov* for hele landet, antagelig i forbindelse med kroningen, 1163 eller 1164.

2.4.2.2 *Ny Gulatingslov*

Magnus Lagabøte fikk godkjent en ny Gulatingslov i 1267; av den er bare *kristenretten* bevart.

2.4.2.3 *Håndskriftene*

Oversikt over avskrifter av Gulatingsloven finnes i

Den eldre Gulatingslov av Knut Robberstad, i *Den eldre Gultatingslova*, utgitt på originalspråket, ved Bjørn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset og i *Gulatinget og Gulatingslova* av Knut Helle. Hovedhåndskrift til Gulatingsboken, Rantzauboken (*Codex Rantzovianus*) er fra rundt 1250.

Håndskrifter er trykt i

Norges gamle Love indtil 1387 / udgivne ved R. Keyser og P.A, Munch. – Christiania 1846-1895.

Den eldre Gulatingslova / utgitt ved Bjørn Eithun, Magnus Rindal, Tor Ulset. – Oslo 1994. - (Norrøne tekster / Norsk historisk kjeldeskrift-intitutt ; nr 6)

2.4.2.4 *Oversettelser av Gulatingsloven*

Gulatingslovi / umsett av Knut Robberstad. – 4. utg. – Oslo 1981.
Første utgave 1937.
Finnes også som E-bok.

Norwegisches Recht: das Rechtsbuch des Gulathings / übersetzt von Rudolf Meissner. – Weimar 1935. – (Germanenrechte ; Bd. 6).
Gammelnorsk tekst med tysk oversettelse.

2.4.3 Landsloven

Historikk og håndskrifter

Håkon Håkonsson påbegynte et lovverk som ble fullført av sønnen Magnus Håkonsson, også kalt Magnus Lagabøte, se også 2.1 *Norges gamle Love*, 2.4.1 *Frostatingsloven* og 6.3 *Kirkens jurisdiksjon i middelalderen*.

Originalhåndskriftet til Magnus Lagabøtes landslov fra 1274 er tapt men det finnes flere avskrifter og fragment, bl. a. i Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling. Et håndskrift i Det Kongelige bibliotek i København, *Codex Hardenbergiensis* (eller Hardenbergs Codex), inneholder bl.a. en avskrift av Landsloven, antagelig fra begynnelsen av 1300-tallet. Håndskriftet er gjengitt i facsimile i [Corpus codicum Norvegicorum medii aevi, Quarto series](#) ; vol. 7. – Oslo, 1983.

Håndskrifter er trykt i

Norges gamle Love indtil 1387 / udgivne ved R. Keyser og P.A. Munch. – Christiania, 1846-1895.

Se også

Storm, Gustav. *Om Haandskrifter og Oversættelser af Magnus Lagabøters Love*. – Christiania, 1879. – Forhandlinger (Det norske Videnskapsakademi); 1879:14.

Spørck, Bjørg Dale. *Håndskrifter av gammelnorske lover i Nasjonalbiblioteket*. - S. 39-47. – I: Bokhistoriske foredrag: festskrift i anledning bibliotekdirektør Jan Erik Røeds avgang / red. Svein Engelstad. – [Oslo] 2007.

Finnes også som E-bok.

2.4.3.1 *Oversettelser av Landsloven*

Magnus Lagabøters landslov / oversat av Absalon Taranger. – Kristiania 1915.

Utgitt i senere opplag.

Finnes også som E-bok.

Landrecht des Königs Magnus Hakonarsson / bearbeitet von Rudolf Meissner. – Weimar 1941.

Gammelnorsk tekst med tysk oversettelse.

På gammelnorsk, dansk og latin.

Regis Magni legum reformatoris Leges Gula-Thingenses, sive Jus commune Norvegicum. Ex manuscriptis Legati Arna-Magnæani, cum interpretatione Latina et Danica, variis lectionibus, indice Verborum, et IV Tabulis æneis. – Havniæ 1817.

Smusstittel: Magnus Konungs Laga-boeters Gula-Things-laug.

[Kong Magnus Lagabøtes Gulatingslov eller alminnelige norske rett. Fra den Arnamagneanske stiftelses manuskripter, med latinsk og dansk oversettelse, forskjellige lesemåter, ordfortegnelse, og fire kobberstikk.]

Landsloven var innholdsmessig én lov, men ble redigert for hvert av de fire lagtingene, som tok imot boken (lovtak). Denne utgaven er trykt etter et håndskrift for Gulating og har fått tittel Gulatingslov.

2.4.4 Bylover

Markeds- og handelsplasser, fiskevær og byer var fra de eldste tider underlagt en egen sedvanerett, Bjarkøyrett (Bjarkeyjarrétr). Den inneholdt særlig sjø- og handelsrett. Antagelig ble den opptegnet på 1100-tallet. Magnus Lagabøte fikk utarbeidet en egen bylov, som ble vedtatt i Bergen i 1276.

Bjarkøyretten: Nidaros eldste bylov / omsett av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes. – Oslo, 1997.

Bjarkøyretten for Nidaros bygger i stor grad på Frostatingsloven.

Finnes også som E-bok.

Magnus Lagabøters bylov / oversat av Knut Robberstad ; utgit med bidrag av Universitetet ved Absalon Taranger. – Kristiania 1923.

Utg. i senere opplag.

Finnes også som E-bok.

Stadtrecht des Königs Magnus Hakonarson für Bergen : Bruchstücke des Birkinselrechts und Seefahrerrecht der Jónsbok / bearb. von Rudolf Meissner. – Weimar 1950. – (Germanenrechte. Neue Folge).

Gammelnorske tekster med tysk oversettelse.

2.4.5 Hirðskrá

Magnus Lagabøtes *Hirðskrá* er inntatt i *Norges gamle Love indtil 1387*, b. 2, men er også utgitt separat, gjengitt etter ulike håndskrifter. Hirðen besto av kongens håndgangne menn og stormenn i tjeneste rundt i landet. Hirðskråen regulerer hirðens rettigheter og plikter. Også før Magnus Lagabøtes tid eksisterte hirðlover.

Hirðskraa: i fotolithografisk Gjengivelse efter Tønsbergs Lovbog fra c. 1320 / udg. for Det Norske historiske Kildeskriftfond. – Christiania 1895. – (Det norske historiske Kildeskriftfonds skrifter; 29).

Hirð-Skraa : udi ded gamle Norske Sprog : retteligen oversat paa Danske med de gamle Ords Forklaring oc merkelige Antegnelser til hvert Capitel / af Jens Nielsen Dolmer. – Kiøbenhafn 1666.
Bygger på et håndskrift fra annen halvdel av 1300-tallet.

Hirðskráen: Hirðloven til Norges konge og hans håndgangne menn: etter AM 322 fol / ved Steinar Imsen. – Oslo 2000.
Parallell tekst på gammelnorsk og bokmål. Med en orientering om bevarte tekster, om hirðen og om lovens oppkomst og innhold.

Jus aulicum antiqum Norvagicum, lingua antiqva Norvagica Hirð-Skraa / vocatum a Jano Dolmero Dano in lingvam Danicam & Latinam translatum ... illustratum ... ; curis & sumptibus Petri Joh. Resenii ... Jus aulicum antiqum Danicum Witherlags Rætt dictum; cum versione Danica & Latina ac notis prædicti Resenii. – Haffniæ 1673.
[Den gamle norske hoffrett, på det gamle norske språk kalt Hirðskrå]
På latin og dansk.

Das norwegische Gefolgschaftsrecht: (Hirðskra) / übersetzt von Rudolf Meissner. – Weimar 1938. – (Germanenrechte ; B. 5).
Bygger i det vesentlige på AM 323 fol.
Gammelnorsk tekst med tysk oversettelse.
Også utg. i Witzhausen 1938.

2.4.6 Tronfølge lover

Tronfølge lover gitt under Magnus Erlingsson, antagelig 1163/64, er inntatt i NgL I, under Håkon Håkonsson, antagelig fra 1260, i NgL II, og under Magnus Håkonsson Lagabøte, antagelig i 1273, i NgL II.

I *Norske middelalderdokumenter* gjengis lovene i original og i oversettelse, og det henvises til de steder hvor lovene, eller deler av dem, finnes.

2.4.7 Utvalgte kapitler av middelalderlover

Norske middelalderdokumenter i utvalg / ved Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smedsdal, Knut Helle. - Oslo, 1973.

Middelalderdokumenter fra og med 1000-tallet frem til midten av 1500-tallet, originaltekster, oversettelser, kommentarer, registre og ordforklaringer.

Finnes også som E-bok.

Gammelnorske lovtekster med oversettelse / utgitt av Gudmund Sandvik og Jens Arup Seip. – Oslo 1956.

Originaltekst og oversettelser av utdrag fra Gulatingsloven, Eldre Borgartings kristenrett, Frostatingsloven, Nyere Gulatings kristenrett, Landsloven, Erkebiskop Jons kristenrett, Hirdskråen.

Finnes også som E-bok.

Gamalnorske lovstykker / umsette av Knut Robberstad. – Oslo 1964.

Utdrag i oversettelse fra landskapslovene, Landsloven og Bylovensamt Håkon Magnussons "ættleidingskapittel".

Finnes også som E-bok.

2.4.8 Facsimileutgaver av middelalderlover

Gulatingsloven, Magnus Håkonssons lover og Oslo Bylov, utvalgte diplomer og annet kildemateriale er utgitt som facsimiler av Selskapet til utgivelse av gamle norske håndskrifter, i seriene *Corpus codicum Norvegorum medii aevi*, *Quarto series* og *Corpus codicum Norvegorum medii aevi, Folio serie*.

2.5 Retterbøter og skipaner

Retterbøter var særlover gitt av kongen for å endre (bøte) på gjeldende rett. Ifølge landsloven og byloven hadde kongen adgang til dette. Fra slutten av 1200-tallet kom i tillegg "konungs skipan", forordninger som ikke direkte berørte gitte lovtekster.

Fra 1280-1319, kong Erik II Magnussons og kong Håkon V Magnussons regjeringstid, er det bevart omkring 100 retterbøter. Etter 1319 forekommer retterbøter sjeldnere.

Trykt i *Diplomatarium Norvegicum* og i *Norges gamle love*.

2.6 Diplomer

Diplomer er brev og andre aktstykker fra middelalderen, mange med rettslig innhold. Det kan være dokumenter utstedt av kirkelige eller verdslige myndigheter, eller brev som bevitner rettigheter til eiendom, noen kommet i stand ved forlik eller dom. Diplomene er en sentral kilde til kunnskap om middelalderens samfunn. *Se Kilder til rettspraksis i middelalderen*.

En innføring i diplomatikk gis i Lars Hamre. *Innføring i diplomatikk: førelesingar*. - Oslo, 1972, og i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middealder*.

Se også Riksarkivets orientering om diplomer på deres nettsider, samt Riksarkivets håndbok. Håndboken finnes også som E-bok.

De fleste diplomer som angikk Norge er utgitt i:

Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre Forhold, Sprog, Slægter, Sæder, Lovgivning og Rettergang i Middelalderen. Christiania. 1849- . – b. - Fra b. 21 utgitt av Kommisjonen for Diplomatarium Norvegicum, v/ Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

Inneholder brev og andre aktstykker i kronologisk rekkefølge. Mange er kopier av brev som befinner seg i utenlandske arkiver. Det opplyses om dokumentenes art og opphav, datering, oppbevaring etc.

Kongebrev i Diplomatarium Norvegicum I-XX, 1: systematisk register / av Rolf Fladby. - Oslo 1965

Diplomatarium Norvegicum er søkbart på nettet:

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html

Det utarbeides også diplomatarier for lokale områder i Norge.

2.6.1.1 *Diplomatarier i andre nordiske land*

Diplomatarier i andre nordiske land kan inneholde dokumenter av interesse for norske forhold, f. eks.

- Diplomatarium Islandicum
- Diplomatarium Færoense
- Jemtland och Härjedalens Diplomatarium

2.6.2 **Regester**

Regesta Norvegica: kronologisk fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovins . – Christiania 1898- . – b. - Utgis av Norsk historisk kjeldeskrift-institutt og Riksarkivet.

Verket er ordnet kronologisk

Har navne- og stedsregister

Finnes også s om E-bok

Inneholder sammendrag (regester) av aktstykker fra middelalderen som har med Norge og nordmenn å gjøre, kronologisk ordnet. Dokumentene er hovedsakelig hentet fra trykte publikasjoner, mange fra Diplomatarium

Novegicum, og Regesta er et godt hjelpemiddel til å finne frem i diplomatariet. Regesta inneholder også rettelser til DN, f. eks. nye dateringer av diplomer. Sammendraget gjengir kort innholdet, med en karakteristikk av dokumentets form, enten den opprinnelige, eller den som er gitt av ulike redaktører. Betegnelsene varierer. I Digitalarkivets beskrivelse av Regesta Norvegica, finnes en liste over *brevkarakteristikker*.

Se også Riksarkivets beskrivelse av Regesta Norvegica på deres nettsider. Regesta Norvegica er søkbart på nettet:

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/regesta_felt.html

Nettversjonen har lenke til de samme diplomer i DN.

2.6.3 Facsimileutgaver av utvalgte diplomer

Norske diplomer til og med år 1300 / redigert av Finn Hødnebø. - Oslo, 1960. - Corpus codicum Norvegicorum medii aevi, Folio serie; vol 2

Norske diplom 1301-1310 / redigerte av Erik Simensen. – Oslo, 2002. – Corpus codicum Norvegicorum medii aevi, Folio serie; vol 10

Begge har innledning, fotografi av originaldokument, kort sammendrag av innholdet, oversettelse til moderne norsk, beskrivelse av dokument, arkivsignatur, henvisning til hvor de eventuelt er trykt samt register.

Utvalg av norske diplomer 1350-1550 er utgitt i serien *Nordisk filologi, Serie A 13* i 1966, opptrykk 1973, av Finn Hødnebø. Boken tar først og fremst sikte på språkhistoriske studier, men også på hovedfagsstudenter i historie som vil granske ordenes betydning.

2.7 Romersk rett og ius commune

Et lovverk som fikk innflytelse på europeisk rett var *Corpus iuris civilis*, den østromerske keiser Justinians kompilasjon (529-534) av lover og juridiske tekster ordnet i fire deler – *Institutiones*, *Digesta*, *Codex* og *Novellae*. Codex og Novellae er keiserlig lovgivning, Institutiones en

lærebok basert på juristen Gaius' lærebok med samme tittel, og *Digesta* (eller *Pandectae*), er en samling sitater fra autoriserte tekster forfattet av jurister i de to første århundrer etter Kristi fødsel.

Justinians lovverk fikk en renessanse på 1100-tallet gjennom rettsvitenskapelige studier i Bologna. Glossatorenes og konsiliatorenes bearbeidelse av *Corpus iuris civilis* var en forutsetning for den resepsjonen av romersk rett som fant sted i Europa. Til Bologna kom studenter fra hele Europa for å studere kanonisk og romersk rett, *ius utrumque*. De to rettsystemene påvirket hverandre gjensidig, elementer fra begge ble til en felles rett, *ius commune*, som ved siden av lokal rett ble praktisert på europeisk område middelalderen ut.

I tysk rett ble romerrett resipert som tyskromersk rett. Denne ga impulser til dansk-norsk rettsvitenskap. Fra 1816 ble det undervist i romersk rett ved universitetet i Christiania, og romersk rett ble drøftet i norsk rettsvitenskap gjennom hele 1800-tallet. *Se også Norske rettskilder 1814-1900, 2 avsn.*

Dag Michalsens bok fra 2011 *Rett: en internasjonal historie* gir en omfattende fremstilling av rettshistorien fra antikken og frem til nåtid. Boken tar sikte på å vise sammenhengen mellom idéer og ordninger i forskjellige samfunn over tid. *Rettshistoriske årstall* er utgitt som et hjelpemiddel i tilknytning til boken.

3 Dansk-norske rettskilder

Kalmarunionen, det nordiske tronfellesskap fra 1397, ble oppløst i 1523. Norge ble provins under Danmark. Det norske riksrådet, det viktigste politiske organ i landet, ble nedlagt i 1537. Som følge av reformasjonen mistet kirken sin selvstendige stilling. Det danske riksrådet gjaldt nå for begge riker, og danske adelsmenn ble satt inn i styret av norske len. Landsloven ble oversatt og utgitt som Kong Christian IVs Norske Lov i 1604, med visse tillegg. Da eneveldet ble innført i 1660, fikk Norge status som eget kongedømme i union med Danmark. Det ble vedtatt en egen lov for Norge tilsvarende den danske, Kong Christian Vs Norske Lov av 1687. Loven ble supplert av en mengde forordninger, reskripter o.l., enten for begge riker eller for hvert av dem.

3.1 Hovedtyper av rettskilder i Danmark-Norge

Aabne Breve

Lover kunngjort som Aabne Breve, stilet til allmennheten.

Breve

Påbud rettet mot embetsverket, sendt som brev. *Se også* Missiver.

Forordninger

Under eneveldet fikk lover av allmenn karakter fellesbetegnelsen forordninger.

Håndfestninger

Dokument som stadfester valgkongens plikter, særlig overfor riksrådet og høyere stender. Bortfalt ved innføringen av eneveldet i 1660.

Love

Eks.: Kong Christian den Femtes Norske Lov.

Missiver

Lukkede brev, særlig kongebrev, med bestemmelser stilet til embetsverket.

Ordinanser

Omfattende særlover.

Rescripter

Formelt er dette bestemmelser stilet til embetsverket under eneveldet. Ble også brukt til å kunngjøre lover. Se nedenfor under Rescripter.

Recesser

Lover gitt av kongen med samtykke fra riksråd eller riksdag. De kunne være sammenfatning av flere lover.

Traktater

Overenskomster mellom stater.

3.2 Lover

Kong Christian den Fjerde ga en ny lovbok for Norge, *Norske Lov av 1604*. Den er i stor grad en oversettelse og bearbeidelse av Landsloven. I tillegg inneholder lovboken retterbøter og andre bestemmelser som er kommet til etter Landsloven. *Kong Christian den Femtes Norske Lov av 1687* ble utarbeidet på grunnlag av kommisjonsarbeider.

3.2.1 Norske Lov (1604)

Kong Christian den Fjerdes norske Lovbog af 1604 / efter Foranstaltning av Det Akademiske Kollegium ved Det Kongelige Norske Frederiks Universitet udgiven af Fr. Hallager og Fr. Brandt. – Christiania 1855. Ny utgivelse ved Den rettshistoriske kommisjon i 1981. Finnes også som E-bok.

3.2.2 Norske Lov (1687)

Kong Christian den Femtis Norske Lov af 15de April 1687.

Trykt i kvartutgave i Kiøbenhavn i 1688.

Senere utgaver i 1723, 1752, 1757 og 1768, utg. i København.

Nyt opplag under det Juridiske Fakultets opsyn. – Kiøbenhavn 1880, Christiania 1833, nytt oppl. 1842.

Ny. rev. utg. av Fredrik Brandt. Kristiania 1852. (Uten forfatterangivelse).

Ny rev. utg., i utdrag, av Otto Mejlænder, 1883, ny rev utg. 1892.

Ny utgivelse, Oslo: Universitetsforlaget, 1982. Med Kongeloven av 1665.

Utg. av P. I. Paulsen 1904.

Faksimilieutg. Oslo: Norsk Kulturlag, 1991.

Finnes også som E-bok.

Utg. fra 1687 i Håndskriftsamlingen inneholder *Tavle paa hvad Tider Bøygde-Tingene i Norge holdis skal*, s. [198-214]

3.2.3 Forarbeider til Norske Lov

Forarbeiderne til Kong Christian den Femtes norske Lov af 15. April 1687
/ udgivne for Det norske historiske Kildeskriftfond af N. Prebensen
og Hj. Smith. – Christiania 1887.
Finnes også som E-bok.

3.2.4 Kongeloven

I 1661 fikk Danmark-Norge en enevoldsakt, enevoldsarveregjeringsakten. Med Kongeloven av 1665 fikk rikene en ny grunnlov. For Norges vedkommende var den grunnlov frem til 1814, for Danmarks vedkommende frem til 1849.

Lex Regia, det er: Den souveraine Konge-Lov, sat og given af Friderich den Tredie, og af Hans Maj. underskreven 14. Novem. 1665. –
Kiøbenhavn 1722.

Danmarks Riges Grund-Lov det er den saa kaldede souveraine Kongelov, sat og given af Friderich den Tredie den 14. Nov. Aar 1665. Første gang stukket paa Kaaber-Plader og offentlig bekient gjort Aar 1709 / nu atter paa nye oplagt ved C. Peter Rothe. – Kiøbenhavn 1756.
Senere utgaver: 1849, 1886. Også utgitt på latin og tysk.

Kongeloven og dens Forhistorie : Aktstykker / [red. Af A. D. Jørgensen] ;
udgivne af de under Kirke- og Undervisningsministeriet samlede
Arkiver. – Kjøbenhavn 1886.
Også utg. 1973.

Kongeloven : Thomæsons håndskrift / Christian Ejlers (red.) ; udgivet af
Ditlev Tamm og Jesper Düring Jørgensen [red.]. - København 2012
Inneholder facsimile av Kongeloven.

3.3 Recesser

Recess er vedtak kommet i stand ved forhandlinger mellom kongen og riksrådet, eller kongens representant og representanter for stender, før eneveldets tid. Drøftinger på herredagene i Norge kunne resultere i recesser. Resultatet måtte stadfestes av kongen, det fikk da lovs kraft. Publiserte recesser kunne også være sammenfatning av tidligere recesser. Mest kjent er Den Koldingske Reces (også kalt Koldinghusiske Recess) og Christian den Fjerdes “Store Reces”.

Finnes i Sechers *Forordninger og Recesser*, med innledninger av Secher.

3.3.1 Recesser utgitt separat:

3.3.1.1 *Koldingske Recess*

Stormectigste, høybaarne Førstis oc Herris, Her Christians den Tredie, Danmarckis, Norgis, Wendis oc Gottis Konges etc. Recess : Offuerseet, oc met ny Artickle forbedrit, paa Koldinghuss Aar 1558.
– Prentet i Kiøbenhaffn 1590.

Er en sammenfatning av tidligere recesser. Kalles *Koldingske Recess*.

3.3.1.2 *Lille Recess*

Kong Christian dend Fierdis Recess: uddragen aff atskillige Breffue oc Forordninger vdi Kiøbenhaffn, anno MDCXV. – Kiøbenhaffn: Prentet hoss ... Henrich Waldkirchs Arffvinge, 1615. Kalles *Lille Recess*.

3.3.1.3 *Store Recess*

Kong Christian dend Fierdis Reces, 27/2-1643. – Kiøbenhavn 1643. Kalles *Store Recess*.

Tredje bok har tittelen: “Om hvis Norge serdelis vedkommer”.

3.4 Forordninger

Forordninger var en fellesbetegnelse på enkeltlover av allmenn karakter gitt i kongens navn. De var stilet til offentligheten, i motsetning til reskripter, som formelt sett var bestemmelser stilet til administrasjonen. Kongen var under eneveldet ikke bundet av konstitusjonelle former når han ga lover, det gikk derfor ingen skarp grense mellom de to formene. Lovene ble fortrinnsvis utgitt som "Forordninger og Aabne Breve", men det hendte også at de ble kunngjort i reskriptform. *Se også Reskripter.*

1. Forordninger ble uttrykkelig stilet til undersåttene, "*Vi N.N. gjøre alle vitterligt ...*"

2. Gjøres tilgjengelig for alle ved å trykkes i offisiell utgave. (Fra og med Chr. IV).

3. Kunngjøres gjennom tinglysing.

4. Utgivelse:

a) i kongens navn

b) av et regjeringskollegium etter kgl. fullmakt, som plakater og lignende.

Andre betegnelser:

- Anordninger (også brukt som fellesnavn på forordninger og reskripter)
- Fundation, Instruction, Octroi, Placat, Privilegier, Promemoria, Resolution.

Forordningene ble gjerne trykt enkeltvis og sendt embetsmennene til kunngjøring. De ble senere samlet i bokform.

3.4.1 Samlinger av forordninger

Det er to typer samlinger, de som ble trykt ved det kongelige privilegerte trykkeri, og de som ble utgitt privat.

Schous *Chronologisk register* (s. 35) er den mest anvendelige og mest brukte private samling. Secher har utgitt en omfattende samling av

forordninger og missiver, fortrinnsvis beregnet på danske forhold. Den dekker perioden 1558-1660.

Se også *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv*, b. 5. (s. 82) under Andre kilder – Fra og med 1700-tallet.

3.4.2 Fra det kongelige trykkeri

3.4.2.1 *Kvartutgaven*

Under enevoldstidens første hundre år ble det gitt en mengde forordninger, reskripter og recesser etc.. De ble trykt enkeltvis, men senere utgitt som lovsamlinger. Den såkalte Kvartutgaven ble trykt ved det kongelig privilegerte boktrykkeri, som en fortsettelse av Henrich Gødes samling fra 1664.

Samlingen er ordnet kronologisk, *men det kan være avvik*. Under alle omstendigheter er det nyttig å gå via registre. De enkelte bind har registre for hvert år, men det finnes også et kumulert register laget av Fogtman og Trojel:

Alphabetisk Register efter Bulls Maade over Love, Forordninger, Placater, Reskripter, Resolutioner, Krigs- og Skibs-Artikler, Octroier, Privilegier og Fundatser fra Aar 1660 indtil nærværende Tid / Peder Kofod Trojel. - Kiøbenhavn 1777-1781. – 3 b.
2. og 3. b. utg. av Lauritz Fogtman.

Se også *Registre og glossarier*.

Forordninger som ere udgangne siden Recessen Anno 1643 den 8. Martij og til Anno 1664 den 8. Martij. Prentet i Kiøbenhavn hos Henrich Gøde Aar 1664.

Kongelige Forordninger og Aabne Breve, Forbud, Paabud, Tractater, Ordonnancer, Reglementer & c. som højlofligste Ihukommelse Kong Christian den Femte fra sin Kongelige Regierings Tiltrædelse udi Begyndelsen af Aaret 1670 indtil den Danske Lovs Publication 1683

paa Prent haver ladet udgaae ... Kiøbenhavn, trykt udi Kgl. Cancelli-Raad Wielandts Bogtrykkerie med Kongl. allernaadigste Privilegio, [u.å.]

Forordninger og aabne Breve/Forbud og Paabud/ Tractater / Ordonnancer, eller Ordninger og Reglementer & c., som / Højlofligste Ihukommelse / Kong Christian den Femte / Konge til Danmark og Norge siden den Danske og Norske Lovs Publications haver i sin Kongel. Regerings-Tiid ladet paa Prent udgaa...Et nyttigt og Fuldkomment Alphabet-Register, ikke alleneste over alle forbemælte Forordninger etc.men endog deres som / som udi Vores Allernaadigste Arv-Konges og Herres / Kong Friderich den Fierdes ... Højlofligste Regerings Tiid til Aarets Udgang 1720 ere paa Prent udstædte. Kiøbenhavn, trykt udi Kongelige Majest. og Universit. privilegerede Boogtrykkerie, [u.å.]

3.4.2.2 *Fra følgende bind enklere titler:*

Kong Christian den Femtes Forordninger og Aabne Breve, som paa Prent ere udgangne fra Lovens Publications Dato indtil Høystbemeldte Hans Majestets dødelige Udgang den 25. Augusti 1699. Kiøbenhavn, trykt udi Kgl. Cancellie. 1670, 1670-1683, 1683-1699.

Kong Friderich den Fierdes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve fra Kiøbenhavn, trykt udi Kongel. Majests. privilegerede Bogtrykkerie. 1699-1711, 1711-1721, 1721-1729

Kong Christian den Siettes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar ... Kiøbenhavn, trykt udi Hans Kongel. Majest. og Universitets Bogtrykkerie, af Johan Jørgen Høpfner. 1730-1737, 1737-1741, 1742-1746

Kong Friederich den Femtes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve
for Aar ... Kiøbenhavn, Trykt hos Directeuren over Hans Kongel.
Majestæts og Universitets Bogtrykkerie, Nicolaus Cristian Høpfner.
1746-1749, 1750-1754, 1755-1759, 1760-1765

Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve
for Aar Kiøbenhavn, Trykt hos Directeur N. E. Høpfner, Hans
Kongelige Majestæts og Universitets Bogtrykker.

1770-1772, 1773-1775, 1776-1777, 1778-1779, 1780-1781, 1782-
1783, 1784-1785, 1786-1787, 1788-1789, 1790-1791, 1792-1793,
1794-1795, 1796-1797, 1798-1799, 1800-1801, 1802-1803, 1804,
1805, 1806, 1807-1808

Kong Frederik den Siettes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve

1808, 1809, 1810, 1811, 1812-1813, 1814-1815, ...? 1817-1819, 1820-1821,
1822-1823, 1824-1825, 1826-1827, 1828-1829, 1830-1831, 1832, 1833.

Kong Christian den Ottendes Forordninger, se i Schou. Chronologisk
Register.

3.5 Private samlinger av forordninger

En rekke lovsamlinger ble utgitt privat. Noen av de eldre lovsamlingene er ufullstendige, i noen tilfelle er det derfor nødvendig å lete etter lovmateriale i flere.

De mest omfattende verk er:

Schou *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger.*
Secher *Forordninger, Recesser ...* går lengst tilbake i tid, den dekker tiden
1558-1660.

Se også *betenknings* av Henrik Stampe og Christian Colbiørnsen.

3.5.1.1 *Schou*

Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve, som fra Aar 1670 til 1775 Aars Udgang ere udkomne, tillige med et nøiagtigt Udtog af de endnu giældende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge, forsynet med et alphabetisk Register / ved Jacob Henric Schou . – Kiøbenhavn, 1777-1849. – 25 b
Fra 1825 utgitt av J. L. A. Kolderup-Rosenvinge.

F.o.m. b. 23 med tittel: *Kongelige Forordninger og aabne Breve, samt andre ved Trykken bekiendtgjorte Lovbud, tildeels i Udtog, og forsynede med Register og Henviisninger*
Alphabetisk register 1795 og 1812.

2.udg. 1795-1850. – 25 b. 3. udg. 1822. – 10 b.
Finnes også som E-bok.

3.5.1.2 *Secher*

Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1558-1660 / udgivne ved V. A. Secher. Kiøbenhavn 1889-1907. – 6 b.
Over tittelen: *Corpus Constitutionem Daniæ*
Finnes også som E-bok.

3.5.1.3 *Lowum*

Extract og Udtog af de Kongelige Befalinger, som ved allernaadigst udgivne og trykte Forordninger ere bekiendtgjorte Norge vedkommende fra Aar 1648 til 1770 inclusive ; tilligemed eet alphabetisk Register over Indholden og een Tavle over Bøygde-Tingenes Holdelse efter den nye Stil og de skeede Forandringer / ved Jens Christian Lowum. – Christiania 1772-1778. – 5 b. (B. 2-5 trykt i Aalborg av J.P. Holtzberg)

3.5.1.4 *Lybecker*

Applications-Udtog af alle de Kongelige Forordninger, Placater, Recripter, Resolutioner, Ritualet, Krigs- og Skibsartikler, Collegiers Resolutioner, Octroier, Privilegier og Fundatser, fra Aar 1661 til nærværende Tid, hvilke maatte forandre, skierpe eller formilde, udvide eller indskrænke, forklare, oplyse eller forøge den Danske eller Norske Lov. Henførte til de beqvemteste og behørige Artikler i hver Bog og Capitel efter Lovens Orden; tilligemed Parallel Steder, Anmerkninger og Tillæg, samt et alphabetisk Register over Materierne / ved Johann Ludvig Lybecker. Kiøbenhavn 1772-1784. – 3 b.

3.4.2.8 *Ewensen*

Samlinger af juridiske og historiske Materier / ved Lorentz Ewensen. – Trundhiem 1784-1785. – 2 b
Utgitt heftevis
Inneholder forordninger og brev, dommer og artikler.

3.6 Spesiallovsamlinger

3.6.1 Sjørett og militærrett

3.6.1.1 *Goiske*

Reskripter, Resolutioner og Collegialbreve den danske Krigsmagt til Lands angaaende / samlede af P. Rosenstand Goiske. – Kjøbenhavn, 1803-1805. – 4 b.
For perioden 1670 til 1800.
Total-Register ved Johan Chritian Hedegaard. - 1805

Fuldstændig Samling af Love og Anordninger m. V. vedkommende Den Norske Søret, fremstillede i tidsfølgende Orden fra Aaret 1660-1840 incl., med Register til den hele Samling ... – Christiania 1841.

3.7 Kirkelig lovgivning etter reformasjonen

For tiden før reformasjonen, se [Norges gamle love - Lovsamlinger](#) og [Kirkelig lovgivning i middelalderen](#)

3.7.1 Kirkeordinansen 1537/39

Ved kirkeordinansen av 1537 ble den evangelisk-lutherske kirke innført i Danmark-Norge. En offisiell oversettelse ble stadfestet i 1539, utgitt i 1542. Ordinansen karakteriseres som et praktisk-teologisk verk, en håndbok for kirkens virksomhet.

Norge fikk en egen kirkeordinans i 1607, tilpasset norske forhold. Mange av Kirkeordinansens regler ble senere i bearbeidet form inntatt i *Christian Vs Norske Lov* og i *Kirke-Ritualen*.

Den rette Ordinants som nu paa Herre dagen i Ottense bleff offuerseet oc Beseglet, huorledis Kircketienisten skal holdis vdi Danmarckis oc Norgis Riger, oc de Hertugdomme Slesuig Holsten. – Prentet udi Kiøbenhaffn wed Hans Wyndaardt 1542.

Utgitt i mange endrede utgaver.

Kirkeordinansen 1537/39: Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537) ; Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniae et Norwegiae et Ducatum Sleswicensis Holtsatiae etc. (1537); Den danske Kirkeordinans (1539) / tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. – København 1989.

Kirkeordinansen 1537/39: "Den rette ordinants": til prof. dr. theol Helge Fæhn på 70-årsdagen 13. desember 1988. – [Oslo] 1988.

Faksimiletrykk etter Hans Wingaards førsteutgave 1542.

Med en historikk av Terje Ellingsen

Finnes også som E-bok.

Kirkeordinansen av 1537: reformasjonens kirkelov / oversatt av Terje Ellingsen. – [Oslo] 1990

Med en innledning av Terje Ellingsen.
Finnes også som E-bok.

3.7.2 Kirkeordinanzten (1607)

En Kircke-Ordinantz: hvor effter alle baade Geistlige oc Verdslige udi Norgis Rige skulle sig rette oc forholde, giffvit Aar 1607. Her hos findis oc tryckt Forordning om Ecteskabs-Sager, hvor effter alle Capitteler udi Norge skulle haffve sig at rette, giffvit Aar 1582 ; med Kongl. Maytz. Frihed icke effter at trycke udi 12. Aar. – Kiøbenhaffn 1607.

En egen ordinans for Norge.
Også utgitt 1657.

Kirkeordinansen av 1607 og Forordning om ekteskapsaker gitt 1582 / Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. – Oslo 1985.
Faksimileutg. Opprinnelig utgitt København 1607.
Finnes også som E-bok.

Betenkninger fra geistligheten i Norge om kirkeordinansen 1607 og 2. bok av Norske Lov 1687: foranlediget av planene om å revidere kirkelovene 1631-1753 / utgitt for Den rettshistoriske kommisjon av Helge Fæhn. – Oslo 1985.
En tekstutgave, med innledning.
Finnes også som E-bok.

3.7.3 Kirke-Ritualen

Danmarks og Norgis Kirke-Ritual. – Kiøbenhavn 1685.
Gjenoptrykt 1985.

Udtog af den forordnede Kirke-Ritual, i Dannemark og Norge, dens Tiende og ellefte Capitler, til Beqvemmelighed for de Herrer Biskopper, Provster og andre, som have med Vielserne, derudi omtales, eller deslige at giøre udi denne Form forfattet, under det paa Kirke-ritualet

af Hans Kongl. Mayestæt allernaadigst givne Privilegium. –
Kiøbenhavn 1771

3.7.4 Samlinger av forordninger for kirken

3.7.4.1 *Fogtman*

Samling af alle gjeldende Forordninger, Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for begge Rigerne samt de Steder af Danske og Norske Lov saavelsom Kirke-Ritualen der angaa Religionen, Geistligheden, Kirker, Skoler, Hospitaler og Fattige, samt Bøger og Almanakker / ved Laurids Fogtman . – Kiøbenhavn 1784.

Dekker perioden 1580-1778.

2. udg. i 2 b. 1809 v/ Friderik Theodor Hurtigkarl. Dekker perioden 1580-1809.

Begge har saksregister og kronologisk register.

3.7.4.2 *Rørdam*

Danske Kirkelove : samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian Vs Danske Lov, 1536-1683 / udgivne av Holger Fr. Rørdam. – Kjøbenhavn 1883-1889. – 3 b
Berører også norske forhold, Norge er oppslagsord i registeret.

3.8 Reskripter

Bestemmelser stilet til den myndighet som skulle sørge for at de ble gjennomført.

Innledes gjerne med "*Vor gunst tilforn...*"

To utgivelsesmåter:

- a) med kongens egenhendige underskrift sendt rette vedkommende den kongelige befaling meddelt i avskrift som kollegialbrev fra et regjeringskollegium.

- b) Noen reskripter ble sendt de enkelte myndigheter med uttrykkelig påbud om å offentliggjøre dem, f. eks. Instruks for Magistraten i Christiania af 14. Sept. 1798, opptatt i samlinger av forordninger.

Enkelte reskripter ble kunngjort av lokale myndigheter, f. eks. i de store byene. Eksempel: Raadstueplacat af 8. Dec. 1800. Plakaten meddeler reskript for begge riker av 28. Nov.

Lover for allmennheten ble oftest gitt i reskriptform når de angikk enkelte landsdeler, f. eks. Finnmark. Men også lover for hele riket, eller begge, ble gitt i reskriptform. De fleste av disse er nærmere forklaringer til gjeldende rettsregler, ofte med hensyn til et foreliggende tilfelle. Adskillige reskripter inneholder nye rettsregler.

Mange reskripter ble stilet til domstolene og inneholder lover som angår strafferetten og rettspleien.

Tidlig i perioden kunne kongen avgjøre hvordan en forseelse – uten forutgående dom – skulle straffes, til dels ved tilsidesettelse av gjeldende lov. Denne sammenblanding av lovgivende og dømmende myndighet opphørte senere. En ytre årsak til blandet bruk av reskriptformen i siste del av perioden var at det kom mange forespørsler om privatrettslige forhold. De foreliggende tilfeller ble avgjort ut fra gjeldende rett, så føyde man ny rett til etter behov.

Andre betegnelser:

- Anordninger – (også brukt om forordninger)
- Missiver
- Resolutioner – gitt av et regjeringskollegium
- Reglementer
- Instructioner – (også brukt om forordninger)

Reskriptsamlingene inneholder også: Breve, Kollegialbreve eller Skrivelser, Cirkulærer, Promemoriaer etc. fra regjeringskollegiene.

NB! Noen av disse skrivelserne kunngjorde reskripter.

3.8.1 Samlinger av reskripter

De mest omfattende samlinger av reskripter er:

Fogtmans reskriptsamling.

Wessel-Bergs samling av utvalgte reskripter som særlig vedkommer Norge.

3.8.1.1 *Fogtman*

Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge udtogetsvis udgivne i chronologisk Orden / ved Laurids Fogtman. – København 1786-1835. – 7 b. i 35.

Fra B. 7:5 med tittel: Kongelige Reskripter og Resolutioner, Reglementer, Instruxer og Fundater, samt Kollegialbreve Fra deel 7:4 utgitt av T. Algreen-Ussing.

Alphabetisk register ... Aar 1600-1800 utg. 1806 i 2 b.

Register for årene 1801-1808 i Deel 6:14.

Finnes også som E-bok

3.8.1.2 *Wessel-Berg*

Kongelige Rescripter, Resolutioner og Kollegialbreve i Tidsrummet 1660-1813 / udgivne i Udtog af Fr. August Wessel-Berg. / 4 b. + registerbind. – Christiania 1841-47.

Inneholder reskripter som særlig vedkommer Norge, deriblant enkelte som ikke finnes i Fogtmas reskriptsamling.

Finnes også som E-bok.

3.8.1.3 *Rothe*

Casper Peter Rothes fuldstændige Udtog og Samling af hidindtil utrykte Kongelige Rescripter, Resolutioner, Cancellie-Breve og Cammer-Ordres, hvilke Tiid efter anden ere udfærdigede til de Kongelige Embeds Mænd i begge Kongerigerne, henførte til den Danske Lovs beqvemmeste Capitler og Artikler. – København 1754.

3.8.1.4 *Rothe*

Kong Christian den Femtes skrevne Befalninger og Anordninger, eller Reskripter for Norge, Island, Ferrøerne og de Indiske Besiddelser / samlede ved Casper Peter Rothe. – København 1777-1778. – 2 b.

3.8.2 Studentutgaver av forordninger og reskripter

Samlinger av forordninger for “den lovstuderende”

3.8.2.1 *Schmidt*

Forordninger, Aabne Breve, Placater m.m. for Kongeriget Norge, i Tidsrummet fra 1648-1813. Til Brug for den Lovstuderende udtogsvis udgivne / af Julius August Schmidt. – Christiania. 1851-1852. - 2 b.

Finnes også som E-bok.

3.8.2.2 *Timme*

Kongelige Forordninger, aabne Breve og andre trykte Anordninger for Norge. Udkomne i Tidsrummet 1648-181 : udgivne i udtog / af Fr. Timme. – Christiania 1841-42. – 2 b.

Finnes også som E-bok

3.8.2.3 *Smith*

Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger m.m. som fra Aar 1670 til 1814 ere udkomne og vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning i tidsfølgende Orden og udtogsvis udgivne og forsynede med alphabetisk Register / af Peter Hersleb Smith. – Christiania 1823-1826. – 3 b.

Register 1828.

3.8.3 Reskriptsamlinger ”for den lovstuderende”

3.8.3.1 *Schmidt*

Reskripter, Resolutioner og Kollegialbreve for Kongeriget Norge i Tidsrummet 1660-1813. Til brug for den Lovstuderende udtogsvis

udgivne / af Julius August S. Schmidt. – Christiania 1847. – 2 b.
Register 1849.

3.8.3.2 *Stang/Dunker*

Samling af Norge vedkommende Kgl. Rescripter , Resolutioner og Collegialbreve m. v. for Tidsrummet fra 1660 til 1814 forsaavidt de kunne ansees at være af Vigtighed for den Lovstuderende og den juridiske Embedsmand i Almindelighed. Udtogsvis udgiven / af F. Stang, B. Dunker. – Christiania 1838.

Tilæg og Anhang av Dunker 1840. Alfabatisk Register av Dunker 1841

Finnes også som E-bok.

3.9 Registre og glossarier

3.9.1 **Bjelke**

Den Danske oc Norske Lougs des summariske Indhold offuer huert Capittel i samme Lower, Verss og Rytmicè forfattet: med en Taffle eller Register der hoes paa alle de Danske oc Norske Mørcke Glosser oc Juridiske Terminis som begge Lower indeholder, samt andre Tractater oc Landtzens Brug medgiffver Jhuert Rige Danmarck oc Norge, Med deris Rette oc udførlige Forklaring / per J.B.C.R.N.. – Kiøbenhaffn 1634

Utgitt som facsimile i 1952 av Kjeldeskriftfondet ved Sigurd Kolsrud, i serien Termini Juridici

3.9.2 **Bull**

Alfabatisk Register over Danske og Norske Lov, hvortil er føiet Lovenes Artiklers Loca Paralela samt dertil allegeret Kongeloven, Kirkeritualet, alle Kgl. Oktroyer og Fundatser samt Forordninger, som ere udgivne baade før og efter Lovenes Publikation, alt indtil 1740 Aars Udgang / samlet, uddraget og forfærdiget af Otto Jacobsön Bull. – Kiøbenhavn 1743.

- *Register over danske og norske Lov med Continuation og Anhang / Otto Jacobsön Bull – Kjøbenhavn, 1743-1747. – 3 b.*
- *Continuation til det Alphabetiske Register over danske og norske Lov samt Forordningerne ... pro annis 1741 til 1744 inclusive: saavelsom og meeget forbedret, hvad Tryk-Feyler, som udi det forrige Register havde indsneeget sig - Kjøbenhavn, 1745*
- *Anhang til Continuationen og det Alphabetiske Register over Danske og Norske Lov: samt Forordningerne tilligmed Fundatzer og Placater for Aarene 1745 og 1746 - Kjøbenhavn 1747*
- *Concordanz, eller Overeenstemmelse, imellem Danske og Norske Lov, hvorudi tillige findes anført, de fornemmeste Hoved-Ting af Konge-Loven, Kirkeritualet, Toldrullen, Octroyer, Fundatzer, alle Kongelige Allernaadigste Forordninger og Befalinger som ere udkomne førend Lovenes Publication, og indtil 1752 Aars Udgang... / forfatted og uddraget af Otto Jakobsen Büll. - Kjøbenhavn 1752*

3.9.3 Elkier

Alfabetisk Register over Kong Friderich den Femtes udgivne og til Danske og Norske Lov henhørende Forordninger, Anordninger, Tractater, ... fra den Tiid udi Aaret 1746, da Buls Register over Lov og Forordninger, endes og indtil Aarets Udgang 1764 / af I. Elkier. – Kjøbenhavn 1765

3.9.4 Larsøn

Register over de Allernaadigst udgangne Forordninger og Placater, før Lovens SPublication og indtil 1760 Aars Udgang, som hører til den Danske Lov ; Register over de Allernaadigst udgangne Forordninger og Placater, fra Lovens Publication og indtil 1760 Aars Udgang, som hører til den Norske Lov / forfattet af Lauritz Larsøn. – Kiøbenhavn 1761

3.9.5 Høeg

Norske Lov 1687 : oversikt over henvisninger til Norske Lov i Bergs reskriptsamling og Timmes samling av forordninger / utarbeidet av Tom Arbo Høeg. – Oslo 1988. – (Det juridiske fakultetsbiblioteks skriftserie ; 3)

3.9.6 Trojel

Alphabetisk Register efter Bulls Maade over Love, Forordninger, Placater, Reskripter, Resolutioner, Krigs- og Skibs-Artikler, Octroier, Privilegier og Fundatser fra Aar 1660 indtil nærværende Tid / Peder Kofod Trojel. - København 1777-1781. – 3 b.

2 og 3. b. utg. av Lauritz Fogtman. Dekker perioden 1660 til 1767. I b. 1 (vår utg.): Rettelser og Tillæg udi og til Troiels og Fogtmans Alphabetiske Register ... indtil 1780 Aars Udgang.

3.9.7 Weylle

Glossarium juridicum Danico-Norvegicum, det er Alle gamle Danske oc Norske Glosers rette Forklaring som findis i de Skaanske, Sielandske, Judske oc Norske Lowbøger ... / aff Christen Osterssøn Weylle. – Kiøbenhaffn 1652

Revidert utg. 1665. Facsimile utg. 1977 av Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie

3.9.8 Winge

Lover og forordninger 1537-1605 : norsk lovstoff i sammendrag / redigert av Harald Winge. – Oslo 1988.

Sammendrag (register) av forordninger og andre bestemmelser, ordnet kronologisk. Har saksregister og stedsnavnregister.

4 Norske rettskilder 1814-1900

Etter løsrivelsen fra Danmark i 1814 fikk Norge sin egen grunnlov med trekk av tidens konstitusjonelle idéer, folkesuverenitet, maktfordeling og individets rettigheter. Grunnloven inneholder en paragraf (§ 94) om at "En ny almindelig civil og kriminal Lovbog skal foranstaltet udgivet paa første eller, om dette ikke er muligt, paa andet ordentlige Storting". Store kodifikasjoner var blitt utarbeidet i Europa, Preussen i 1794, Frankrike i 1804, i Østerrike i 1811. En slik omfattende lovbok kom ikke i stand i Norge. Her ble i stedet hvert enkelt rettsområde kodifisert i spesiallover.

Med opprettelsen av et nasjonalt juridisk fakultet vokste det frem en embetsmannselite av norske jurister som kom til å spille en avgjørende rolle i det politiske liv, i lovgivning og ved dommervirksomhet i Høyesterett. Som rettsvitenskapsmenn bygget de i vesentlig grad på den dansk-norske rettslitteratur, men fra 1840-årene publiserte de egne verker i betydelig omfang, hvor impulser fra nyere historisk forskning i Tyskland, historismen og studiet av romerett var tydelige. Især den historiske skole førte fra midten av 1800-tallet til en interesse for det historiske aspekt ved retten, rettens evolusjon som grunnlag for samtidens rett og rettskilder, forstått ikke bare som lover, men også som sedvane og rettspraksis. Fortidens rett ble knyttet sammen med nåtidens i verker innenfor rettshistorisk vitenskap, rettskildelære og lovtolkningslære.

Den betydning som ble tillagt gamle og nye norske rettskilder førte til at disse ble trykt. Middelalderens lover ble utgitt i kildekritisk utgave, dette fikk mye å si for rekonstruksjon av middelalderens rettsliv. Fortløpende publisering av nye lover og rettspraksis ble satt i gang, først med *Storthings Forhandlinger*, *Departements-Tidende* og *Norsk Retstidende*. En rekke lovsamlinger ble utgitt.

4.1 Løpende publisering

Storthings Forhandlinger. – Christiania 1814- .
Kongeriget Norges ... overordentlige Storthings Forhandlinger i Aaret ...

De første årgangene har kronologisk hovedordning, med underinndeling på Storting, Odelsting og Lagting.

Storthings-Efterretninger. - 1814-1833 – 1836-1854 / udgivne efter offentlig Foranstaltning. - 1874-1911
Referater fra Riksforsamlingen og Stortinget.
Finnes også som E-bok.

Hovedregister til Storthings Forhandlinger 1814–1870 - . : med tillæg indeholdende register til komiteindstillinger / udarbeidet af J. Cappelen, kontorchef i Stortinget. – Kristiania 1885. -
Hovedregistrene digitaliseres av Stortingsarkivet.
<http://www.stortinget.no/stortingsarkivet>
Under Historisk arkiv – Historiske registre.

Departements-Tidende. – Christiania 1829-1921
Offisielt kunngjøringsorgan, utgitt ukentlig. Inneholder bl.a. Kgl. resolusjoner og embetsutnevnelser.

Norsk Retstidende / redigeret af Advocaterne ved Norges Høiesteret. - 1836 - . - Fra 1844 med undertittel *Ugeskrift for practisk Lovkyndighed*. F.o.m. 1871 “udgivet af den norske Sagførerforening” og slått sammen med *Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi*, dette ble nå undertittel.

Høyesterettsdommer både i sivile saker og straffesaker. Ved lov av 11. april 1863 ble Høyesteretts domsbegrunnelser offentlige, de ble f.o.m. 1871 trykt i *Retstidende*. Fra Høyesterett opprettelse i 1815 og fram til loven av 1863 var voteringsprotokollene strengt hemmelige.

Inneholder også artikler. Henvisninger til disse står forrest i registrene.

Har årsregistre og hovedregistre.

Norsk Lovtidende. – Kristiania 1877- .

Lovtidende er det offisielle kunngjøringsorgan for lover, forskrifter og vedtekter o.l.. Det ble opprettet ved "Lov angaaende Udgivelse af en Lovtidende og Bekjendtgjørelse af Love m.v. av 1. april 1876".

Love med tilhørende Forarbeider. – Kristiania 1897- .

Fra og med 1897 ble forarbeider til lovene utgitt samlet.

Fortsetter som: Forarbeider til lovene, 1931- .

For tiden før 1897 er det mer besværlig å finne forarbeider.

I Storthingsforhandlinger finnes de som komiteinnstillinger: Indst. nummerert med romertall, foreløbigt udkast, udkast, motiver, betækning etc.

For behandling i Stortinget: Indst. O, Oth.prp. Noen komiteinnstillinger finnes i separat utgivelse. Andre finnes bare i Riksarkivet.

4.2 Lovsamlinger

Den mest omfattende lovsamling for perioden 1814 til 1875 er:

4.2.1 [Vogt-Arntzenske samling]

Love, Anordninger, Kundgjørelser, aabne Breve, Resolutioner m.m. der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning og offentlige Bestyrelse, i tidsfølgende Orden og udtogsvis samlede og udgivne af Peter Vogt.

For Aarene 1814-1875. – Christiania 1817-76. – 22 b

Finnes også som E-bok.

Register 1814-35.

Senere redaktører: C. Arntzen og K. A. Arntzen, Peter Martin Ottesen, Chr. Birch-Reichenwald, Jørgen Herman Vogt, Nils Vogt, Chr. Bull, J. Collett, P. Collett, Edw. Mørch, L. J. Vogt, Otto Mejlænder.

2. Udg. for årene 1814-1819 besørget af C. Arntzen og K. A. Arntzen. – Christiania 1837-1840.

4.2.2 [Guldbergske samling]

Samling af Love, Tractater, Kundgjørelser, Resolutioner, Departements-skrivelser m.m. som siden 1814 ere udkomne, i tidsfølgende Orden og udtogsvis udgivne af Forskjellige (inntil 1860). – Christiania 1837-1862. – 6 b.

For årene 1814-1860.

Finnes også som E-bok.

4.2.3 Mejlænder

Almindelig norsk Lovsamling / udgivet af Otto Mejlænder. – Christiania 1859- .

Utgitt for årene 1660-1858, 1660-1860, 1660-1870, 1861-1870, 1871-1880, 1881-1885, 1886-1891, 1892-1896

For tidsrummet 1660-1870 også utgitt i ett bind. Fra og med dette bindet "I Udtog og med Henvisninger" på tittelbladet.

2den gjennomseede og forøgede Udgave 1885-1887.

Enkelte bind finnes også som E-bok.

4.2.4 Paulsen og Thomle

Almindelig norsk lovsamling / udgivet med henvisninger av P. I. Paulsen, J. E. Thomle og C. S. Thomle. – Christiania 1905-1912. – 6 b. + registerbind og supplementsbind

For perioden 1660-1850 – 1904-1907, supplementsb. 1908-1911 – 1924-1927.

Finnes også som E-bok.

4.2.5 Paulsen

Norges love: samling af gjældende love af praktisk betydning / udgivet med henvisninger af P. I. Paulsen. – Kristiania 1908. – 2 b.

For tidsrommet 1660-1908.

For tidsrommet 1672-1926 med tittel *Norsk lovsamling*. - Oslo, 1926. - 3 b.

Begge finnes også som E-bok.

Norges lover (1660-1930) - Oslo, 1931- .

F.o.m. 1934 utgitt av Det juridiske fakultet, fra 1931-1938 utarbeidet av P. I. Paulsen

Ikke utgitt 1939-1947

4.3 Mindre lovsamlinger og studentutgaver

4.3.1.1 *Aubert*

Norsk Lovsamling for Folk på Landet, indeholdende Love, Forordninger, Reskripter, Departements-Skrivelser m.m. indtil Aaret 1870 / udgivet af Otto B. A. Aubert. – Christiania 1870.

Supplement for årene 1870-73. Christiania 1873.

4.3.1.2 *Berg/Falch-Ytter*

Norsk Lovsamling for Aarene 1667-1858, indeholdende de vigtigste Forordninger, Reskripter, Kgl. Resolutioner, de gjeldende Almindelige Storthingslove m.v. / udgivet af M. Ø. Berg og Falch-Ytter, [O.V.] – Christiania 1859.

Supplement inneholdende Love 1859-60. Christiania 1860.

Finnes også som E-bok.

4.3.1.3 *Færden*

Almenfattelig Udsigt over Norges almindelige borgerlige Love / ved And. Færden. – Kristiania [1895]-1899. – 3 b. (Hva enhver bør vide ; 3)

Finnes også som E-bok.

4.3.1.4 Schmidt

*Love, Anordninger, Tractater, Resolutioner, Kundgjørelser, Departemensskrivelser, Cirkulærer m.m. for Kongeriget Norge til Brug for den Lovstuderende udtogsvis udgivne / af Julius August S. Schmidt. – Christiania 1849-1895. – 12 b.
Ny Række f. o. m. b. 9.
Register 1852.
Fra og med b. 4 utg. av Hans Munk og Otto Mejlænder.
Finnes også som E-bok.*

4.4 Spesiallovsamlinger

4.4.1 Militærrett og sjørett

*Samling af Love, Resolutioner, Cirkulærer, Skrivelser m. v., Landmilitæretaten vedkommende / Edvard Hoff. – 1814- . -
Kristiania 1878- .
Registerbind.*

Fuldstændig Samling af Love og Anordninger m. V. vedkommende Den Norske Søret, fremstillede i tidsfølgende Orden fra Aaret 1660-1840 incl., med Register til den hele Samling – Christiania 1841.

*Samling af de fra Armee-Commandoen udgaaede Circulærer i Tidsrommet fra 4de November 1814 til 31te December 1843 / udgit ved L Ingier. – Christiania 1843 -1844
Finnes også som E-bok.*

Samling af forskjellige Anordninger m.v. Vedkommende Land-Militæretaten / udgit af L. Ingier. – Del 1-3. – Christiania 1843-1844

Samling af norske Love og Bestemmelser vedkommende Handel og Søfart : ordnede efter Indholdet og forsynede med Henvisninger og Anmærkninger / ved Chr. Larssen og Bredo Morgenstjerne. – Kristiania 1878.

4.4.2 Medisinallovgivning

Norsk Medicinallovgivning : indeholdende en en kronologisk Samling af Forordninger, Love Plakater, Resolutioner, Skrivelser m.m. vedkommende Norges Medicinalvæsen for Aarene 1672-1880- . / udgivet af K. A. Tangberg, L. Esmark-Olssön og I. Sömme. – Kristiania 1881.

Finnes også som E-bok.

5 Kongeriget Norges Grundlov

5.1 Forskningsprosjekter

I anledning grunnlovsjubileet i 2014 legges det til rette for forskning og publisering. *Forskergruppen for rett, samfunn og historisk endring* med Dag Michalsen som hovedansvarlig, ved Avdeling for rettshistorie, Det juridiske fakultet i Oslo har tatt initiativ til flere tverrfaglige forskningsprosjekter med deltagere fra inn- og utland.

Tre av prosjektene er

- *Nye perspektiver på Grunnloven*
- *Historisk kommentarutgave til Grunnloven*
- *Omforminga av folkeretten og norsk suverenitet i 1814*

Beskrivelse av prosjektene finnes på nettsiden UiO: [Det juridiske fakultet under Det forfatnings- og folkerettshistoriske prosjekt, 1814-2014](#)

I 2006 kom antologien *Forfatningsteori møter 1814* redigert av Dag Michalsen, i 2011 doktoravhandlingen *Maktfordeling og 1814* av Eirik Holmøyvik. Ett av temaene i avhandlingen er forholdet mellom maktbalanse og folkesuverenitet i den norske grunnloven. Forfatteren konkluderer med at Grunnloven ble utformet slik at den skulle realisere et folkestyre, dette veide mer enn institusjonell likevekt mellom den utøvende og den lovgivende makt. Senere på 1800-tallet bidro dette forholdet til striden mellom Kongen og Stortinget. *Frihetens forskole; professor Schlegel og Eidsvollsmennenes læretid i København*, redigert av Ola Mestad, er utgitt i 2013. Et hovedtema i boken er tidens politikk og åndsliv og den påvirkning Eidsvollsmennene hadde mottatt gjennom studier og praksis i København, særlig gjennom Johan Frederik Wilhelm Schlegels forelesninger og publikasjoner om naturretten og statsforfatningsretten,

inklusive maktfordelingsteorien. *Se også om Schlegel under Reformen på slutten av 1700-tallet, 2. avsn.*

Det er planlagt flere utgivelser i serien *Nye perspektiver på Grunnloven*. Sist utkommet er *Kodifikasjon og konstitusjon : Grunnloven § 94s krav til lovbøker i norsk historie / Hilde Sandvik og Dag Michalsen (red).* – Oslo 2013, og *Unntakstilstand og forfatning : brudd og kontinuitet i konstitusjonell rett / Dag Michalsen (red).* – Oslo 2013,

5.2 Digitalisert kildemateriale

Nasjonalbiblioteket, Stortingsarkivet og Eidsvoll 1814 har samarbeidet om å legge kildemateriale fra 1814 ut på nett. Fortrinnsvis gjelder det trykt materiale, men også en del håndskrevne manuskripter er gjort lesbare i elektronisk form, f. eks. av NTNU *Gunnerusbiblioteket*.

Spesialbibliografier er utarbeidet og ligger i Nasjonalbibliotekets base for 1814, se Bibliografier nedenfor.

Se også nettside ved Rettshistorisk samling, Institutt for offentlig rett, Universitetet i Oslo.

<http://www.ub.uio.no/fag/jus/jus/retthistorie-kilder>

5.3 Bibliografier

Nilsen, Ragnar Anker. *Hva fikk nordmennene å lese i 1814* : en bibliografi med beskrivelse av skrifter og trykk utgitt i Norge i grunnlovsåret. – Oslo 1997

En særdeles omfattende og grundig bibliografi

Nettversjon på Nasjonalbibliotekets hjemmeside under *Norge i 1814*. Her finnes også en historiografi over historiefaglig litteratur av Odd Arvid Storsveen. *Litteraturen om 1814*

<http://www.nb.no/baser/1814/gru.html>

Norge i 1814 : en bibliografi

En tverrfaglig litteraturliste på Nasjonalbiblioteket nettsider.

<http://www.nb.no/baser/1814/sok.html>

5.4 Historiske registre

Hovedregister til Storthings Forhandlinger 1814–1870

Registrene digitaliseres av Stortingsarkivet.

<http://www.stortinget.no/stortingsarkivet>

Under Historisk arkiv – Historiske registre.

5.5 Nasjonalbibliotekets base

<http://www.nb.no/baser/1814/gru.html>

Inneholder 17.mai-grunnloven, Novembergrunnloven og gjeldende Grunnlov.

Det håndskrevne originalmanuskriptet til 17. mai-grunnloven oppbevares ved Stortingsarkivet som har lagt det ut som pdf-fil på sine nettsider.

<http://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/Grunnloven>

5.6 Materialsamlinger

Grunnloven vår – 1814-2012 / Mads T. Andenæs, Ida Andenæs Galtung.

– 15. utg. – Oslo 2012

Inneholder gjeldende Grunnlov, 17. mai-grunnloven, Novembergrunnloven, Riksakten, Kieltraktaten, Mossekonvensjonen, Konstitusjonskomitéens grunnlovskast og andre historiske forfatningstekster.

Finnes også som E-bok.

5.7 Protokoller og vedlegg

Den Norske Rigs-Forsamlings Forhandlinger paa Eidsvold i Aaret 1814 :
udgivne efter Hoved-Protocollen / ved undertegnede af Rigs-
Forsamlingen udnævnte Redacteurer G. Sverdrup, L. Stoud Platou,
Omsen [Christopher Frimann Omsen]. – Christiania : Lehmann og
Grøndahl, 1814. – 6 hefter
Finnes også som E-bok.

Riksforsamlingens forhandlinger / utgit efter offentlig Foranstaltning. –
Kristiania, 1914-1918. – 5 b.
Private grunnlovsutkast i b.1 og b. 3.
Protokoller, vedlegg og tillegg.
Konstitusjonskomitéens endelige grunnlovsutkast i b. 1, det første i
b. 3
Finnes også som E-bok.

Storthings-Efterretninger. – 1814-1833 – 1836-1854 / udgivne efter
offentlig Foranstaltning 1874-1911
Referater fra Riksforsamlingen og Stortinget.
Finnes også som E-bok.

5.8 Private grunnlovsutkast 1814

De fleste av de bevarte private grunnlovsutkaster inntatt i b.1 og b. 3 av
Riksforsamlingens forhandlinger, ett i *Den Norske Rigsforsamlings
Forhandlinger* (begge verk er digitalisert). Forslaget fra Adler og Falsen
står i b. 3, der finnes også Nicolai Wergelands. Begge utkast er utgitt
separat og finnes som E-bok. Ett utkast (Tønder/Hornemann) er publisert i
Historisk tidsskrift 1965 i artikkel av Sverre Steen, s. 28-56.

Udkast til en Constitution for Kongeriget Norge / udarbeidet af J.G. Adler
og C.M. Falsen. – Christiania, 1814.

Finnes også som E-bok på NB Digital og UIO-Minuskel
<http://opes.uio.no/minuskel/>

NTNU *Gunnerusbiblioteket* har manuskript håndskrevet av Falsen, også digitalisert.

Udkast til Grundlov for Kongeriget Norge paa Rigsforsamlingen paa Eidsvoll 1814 / Nicolai Wergeland. – [Christiansand] 1814

Også trykt i *Riksforsamlingens forhandlinger* b. 3 (forhandlingene finnes som E-bok), og i *Historiske samlinger*, bind 3, s. 245-280

Håndskrevet manuskript finnes ved NTNU *Gunnerusbiblioteket*, også digitalisert

5.9 Konstitusjonskomitéens grunnlovsutkast

Konstitusjonskomitéens endelige utkast står i *Riksforsamlingens forhandlinger* b. 1, det første i b. 3. Forhandlingene er tilgjengelige elektronisk.

Også trykt i *Grunnloven vår / Mads T. Andenæs. – 14. utg. 2001 og 15. utg. 2012.*

To stortingsdokumenter

Indst. S. XXXXII (1901/1902) *Indstilling fra konstitutionskomiteen angaaende udgivelse af en officiel udgave af grundloven og vore øvrige forfatningsdokumenter. (Se også Dok. Nr. 21 (1901/1902))*

Indst. S. XXXII (1902/1903) *Indstilling fra konstitutionskomiteen angaaende en udgave af kongeriget Norges Grundlov og øvrige forfatningsdokumenter. Dette dokumentet inneholder som bilag: Fortegnelse over de siden 1814 vedtagne Ændringer i og Tillæg til Grundloven.*

5.10 Grunnlovsutgaver 1814

5.10.1 17. mai-grunnloven

Kongeriget Norges Grundlov. – Christiania : Jacob Lehman, 1814. – 40 s.
Jacob Lehman hadde enerett på trykking av grunnloven.
Finnes også som E-bok.

5.10.2 Novembergrunnloven

Kongeriget Norges Grundlov, given i Rigsforsamlingen paa Eidsvold den 17de May 1814, og nu i Anledning af Norges og Sveriges Riges Forening, nærmere bestemt i Norges overordentlige Storthing i Christiania den 4de November 1814. – Christiania : Lehmann, 1814. – 44 s.
Finnes også som E-bok.

Fotolitografisk gjengivelse af to originaleksemplarer af Kongerigets Norges Grundlov, 4/11 1814. – Kristiania, 1892

1. Det af det overordentlige storthings præsident og sekretær under 4:de novbr 1814 underskrevne eksemplar, paaført redaktionskomiteens paategning af 11:te novbr s.a. og de svenske kommissariers paategning af 4:de novbr s.a.
2. Det af redaktionskomiteen under 7:de novbr 1814 underskrevne eksemplar.

5.11 Rigs-Act

Rigs-Act, oprettet imellem Norges Riges Storthing og Sveriges Riges Stænder, indeholdende Bestemmelse af de imellem begge Rige opkomne constitutionelle Forhold: Sanctioneret af Hs. Majestæt Kongen den 26de august 1815. – Christiania, Grøndahl, [1815?]

En unionstraktat mellom Norge og Sverige, av 6. august 1815. Gjaldt behandling av konstitusjonelle saker.

For digitalisert utgave av Riksakten; se *Grunnloven vår* / Mads T. Andenæs. – 12. utg. 1993

Rigs-Act, til Bestemmelse af de ved Foreningen mellem Norge og Sverige opkomne constitutionelle Forhold. I: Kongeriget Norges Grundlov og øvrige Forfatningsdokumenter: udgivet ifølge Stortingets beslutning af Ottende Juni 1903. – [Kristiania]: [Konstitutionskomiteen], [1903]. Del VII.

Riksakten ble endret i 1845. Dette er den endrede tekst gjengitt etter originalmanuskriptet, “men med Fjernelse af de i dette forekommende Svecismer...”.

5.12 Korrigerert utgave av grunnloven 1903

En utgave av 17. mai-grunnloven og novembergrunnloven besørget av Stortinget i 1903, påviser alle uoverenstemmelser mellom de originale aktstykker og 1814-utgavene.

Kongeriget Norges Grundlov og øvrige Forfatningsdokumenter : udgivet ifølge Stortingets beslutning af Ottende Juni 1903. – [Kristiania] : [Konstitutionskomiteen], [1903]
Finnes også som E-bok.

5.13 Grunnlovsutgaver på 1800-tallet

Kongeriget Norges Grundlov med dens Tillæg og senere Ændringer / udgiven med Henvisninger af Fr. Brandt. – Christiania, 1869
Også utg. 1873, 1880, 1884

Kongeriget Norges grundlov : med dens Tillæg og senere Ændringer : samt Lov af 24 juni 1828 indeholdende Bestemmelser angaaende

Mandtallene over stemmeberettigede Indvaanere samt Regler for Valg- og Distriktsforsamlinger / udgivne af Otto Mejlænder. – Christiania, 1881

Kongeriget Norges Grundlov : med Tillæg og Ændringer samt Lov af 24 Juni 1828 indeholdende Bestemmelser angaaende Mandtallene over stemmeberettigede Indvaanere samt Regler for Valg- og Districts-Forsamlinger / udgivne af Hj. Smith og N. Prebensen. – Kristiania, 1882

Kongeriget Norges Grundlov : med Tillæg og Ændringer samt Valgloven af 24 Juni 1828 / udgivne af Hj. Smith, N. Prebensen. – Kristiania, 1882

Kongeriget Norges Grundlov 4/11 1814 og Valglov med deres Tillæg og Ændringer / udgivet med Henvisninger af Fr. Brandt. – Kristiania, 1884

Kongeriget Norges Grundlov : med Tillæg og Ændringer samt Valglovene af 24 Juni 1828 og 1 Juli 1884 / udgivne af Hj. Smith, N. Prebensen. – Kristiania, 1884

Kongeriget Norges Grundlov : med Tillæg og Forandringer samt Lov af 24de juni 1828, indeholdende Bestemmelser angaaende Mandtallene over stemmeberettigede Indvaanere samt Regler for Valg- og Distriktsforsamlinger : med Henvisninger for Studerende / udgivne af G. Otto Mejlænder. – Kristiania, 1898

I tillegg kom en rekke utgaver uten navn på utgiver.

5.14 Grunnloven og 1905

Grunnloven slik den ble lydende etter endringer i november 1905 står i *Norsk Lovtidende*, 2. Avd. 1906, s. 539-557, i oversettelse til landsmål s. 557-574. Er også utgitt som særtrykk av Lovtidende, se nedenfor.

Forarbeider er: Indstilling fra konstitutionskomiteen angaaende justisdepartementets forslag (Dok nr. 2 for 1905/1906) til redaktion af grundloven, som den lyder efter stortingets beslutning af 7. juni 1905 (Indst. S. nr 28). Votering i Stortinget 18. november 1905 (St. tidende A 1905/06, s. 253-276).

Også trykt i:

Unionens Opløsning 1905: officielle Aktstykker vedrørende Unionskrisen og Norges Gjenreisning som helt suveræn Stat / udgivet ved J.V. Heiberg. – Kristiania, 1906, s. 977 flg.
Finnes også som E-bok.

Kongeriget Norges grundlov: given i rigsforsamlingen paa Eidsvold den 17. mai 1814: saaledes som den er lydende ifølge siden foretagne ændringer, senest grundlovsbestemmelse af 18de/21de november 1905 : med vedføiet oversættelse til landsmaal : udgivet ved Justisdepartementets foranstaltning. – Kristiania: Grøndahl, 1906. – 40 s.

Særtryk af Norsk lovtidende for 1906

Ved unionsoppløsningen i 1905 ble grunnloven av 17. mai 1814 utgitt etter originalhåndskrift som fotolitografisk trykk:

Fotolitografisk gjengivelse af det i Storthingets Arkiv opbevarede Original-Haandskrift af Kongeriget Norges Grundlov af 17de Mai 1814. – Kristiania, 1905.

Tittel på originaldokumentet: *Constitution for Kongeriget Norge.*

5.15 Oversettelser av Grunnloven 1814

5.15.1 Oversettelser av 17. maigrunnloven

5.15.1.1 Til fransk

Constitution du royaume de Norwège. - Christiania 1814. – 40 s.

Trykt hos Lehman.

5.15.1.2 *Til engelsk*

The Constitution of the Kingdom of Norway / translated pursuant to order of Government. - Christiania 1814. – 40 s.

Trykt hos Lehman.

Finnes også som E-bok.

Konstitusjonelle dokumenter i Norge : Constitutional documents of Norway 1814-1845 / redigert av/edited by Dag Michalsen. – I: *Forfatningsdokumenter fra Danmark, Norge og Sverige 1809-1849* / udgivet af/redigeret af Thomas Riis ... [et al.]. – München, 2008, s. 69-125. – (Constitutions of the world from the late 18th century to the middle of the 19th century / editor in chief: Horst Dippel. – B. 6 Europe).

5.15.2 Oversettelser av Novembergrunnloven

5.15.2.1 *Til fransk*

Constitution du Royaume de Norwège : décrété par le Storthing extraordinaire du Royaume de Norwège à Christiania le 4 novembre 1814, et sanctionnée par Sa Majesté. – Stockholm 1817. – 35 s.

Også utgitt Stockholm 1866.

Loi Fondamentale adoptée par l'Assemblée du Royaume a Eidsvold, le 17 Mai 1814, et actuellement, par suite de l'Union entre Les Royaumes de Norwège et de Suède, arrêtée par le Storthing extraordinaire, a Christiania et acceptée le 4 Novembre 1814 I: *Les constitutions d'Europe et d'Amerique* / recueillies par M. E. Laferriere ; revues par M.S. Batbie. – Paris : Cotillon, Librairie de Conseil d'Etat, 1869. – s. [374]-391 Norwège.

5.15.2.2 *Til engelsk*

The Constitution of the Kingdom of Norway: enacted by the National Asseembly at Eidsvold on the 17th of May 1814, and now, on the occasion of the union between the Kingdoms of Norway and Sweden, amended by the extraordinary Storthing of Norway at

Christiania on the 4th of November 1814. - I: *The Constitution of the Kingdom of Norway : an historical and political survey : with a complete translation og the Norwegian constitution and the Act of Union between Norway and Sweden* / H. L. Brækstad . – Clark, N.J. : The Lawbook Exchange, 2009.
Opprinnelig utgitt London 1905.

5.15.2.3 *Til tysk*

Constitution vom 4. Nov. 1814 oder Grundgesetz des Königreichs Norwegen, gegeben in der Reichsversammlung zu Eidsvold den 17. Mai 1814: und nunmehr in Folge der Vereinigung der Reiche Norwegen und Schweden näher bestimmt in Norwegens ausserordentlichem Storthing zu Christiania, den 4. Nov. 1814. – I: *Die Constitutionen der europäischen Staaten seit den letzten 25 Jahren.* . - Zweiter Teil. – Leipzig 1817, s. 469-491.

5.15.3 Oversettelser av Rigs-Act

5.15.3.1 *Til fransk*

Acte d'Union arrêté, accepté et appouvé par la diète extraordinaire a Stockholm, le 6 Aout 1815, et par le Storthing ordinaire a Christiania, le 31 Juillet de la même année; avec les changement introduits plus tard dans le § 7. - I : *Les constitutions d'Europe et d'Amerique* / recueillies par M. E. Laferriere ; revues par M.S. Batbie. – Paris : Cotillon, Librairie de Conseil d'Etat, 186, s. [394]-398 Suède et Norwège.

5.15.3.2 *Til engelsk*

Act of Union established between the Storthing of the Kingdom of Norway and the Estates of the Kingdom of Sweden, and containing provisions as to the constitutional relations that have arisen between the two kingdoms (Of August 6, 1815). - I : *The Constitution of the Kingdom of Norway : an historical and political survey : with a complete translation og the Norwegian constitution and the Act of*

Union between Norway and Sweden / H. L. Brækstad . – Clark, N.J. : The Lawbook Exchange, 2009. – s. 57-75.
Opprinnelig utgitt London 2009.

5.16 Samling av grunnlovsforslag

Samling av grunnlovsforslag og deres behandling / Jan Helgesen, Njål Høstmælingen, Inger Labråthen (red.). – Oslo, 1995. – (Institutt for offentlig retts skriftserie; nr 9/1995)
Første utgave. i 1973.
Er ordnet kronologisk. Har paragrafregister og stikkordsregister.

5.17 Registre til lover, forarbeider etc.

5.17.1 Haffner

Innstillinger og betenknings fra kongelige og parlamentariske kommisjoner, departementale komiteer m.m / utgitt av Vilhelm Haffner. – Oslo, 1925-1936. – 2 b.
Et omfattende og unikt register til kommisjoner komiteer, betenknings og andre forarbeider 1814-1924. Det beste middel til å finne frem til forarbeider i perioden.
Er kronologisk ordnet. Har emne- og personregister.
Finnes også som E-bok.

5.18 Traktatsamlinger

Danmark-Norges Traktater med dertil hørende Aktstykker (1523-1750) / udgivne af L. Laursen. - København, 1907-1949
B. 10-11 utgitt av Carl S. Christiansen.
Traktater finnes også i *Norges gamle Love* og i samlinger av forordninger.

6 Domsmateriale

Prosessens historie i korte trekk, arkivmateriale og domssamlinger

6.1 Middelalderen

Hevn og selvtekt hadde vært midler til å løse konflikter i det gamle ættesamfunnet. Etter middelalderens lover skulle hevnen rette seg mot gjerningsmannen, ikke mot ætten. En mer allmenn og styrt rettsorden utviklet seg gjennom sedvane og normdanning, konfliktløsende organ og domsmyndighet. Kongemakt og kirkemakt støttet denne utviklingen, for begge var vern om landefreden og vern om eiendom ansett som nødvendig.

De eldste kjente rettsorganer er dómen og tinget. Bøndene foretrakk å løse konflikter lokalt. Partene kunne oppnevne halvparten hver av en seks- eller tolvmannsnemnd, dómen. Skiladómen gjaldt ved tvister om eiendomsforhold, den skulle finne fakta og avsi dom. Sættardómen ble oppnevnt ved ugjerninger når fakta var klargjort og skadevolderen ville gjøre opp for seg. Brudd på forlik kommet i stand ved dómen, var et alvorlig rettsbrudd (*ran*), og måtte opp på tinget. Saker som ikke ble løst ved dómen gikk til tings.

Tinget var opprinnelig allting, lokale og regionale, hvor frie og våpenføre menn hadde rett og plikt til å møte. Muligens dømte hele tingalmuen når tinget opptrådte som domstol. Tingmennene kunne sette makt bak sine beslutninger. Dersom den som var dømt, ikke etterkom tingets krav, kunne de dra hjem til ham og konfiskere alt han eide. Uløste saker fra ett ting kunne bringes inn for et annet, men ikke ved anke, instansordning fantes ikke.

6.1.1 Lagting i middelalderen

Tinget var et offentlig sentrum, et politisk og rettslig organ for øvrigheten, men også for bygdefolket, tingets tilslutning var nødvendig i saker som gjaldt fellesskapet.

Allting ble avløst av lagting, de oppsto under rikssamlingen, kanskje tidligere. Lagtingene var representasjonsting hvor nemdemenn for de største landsdelene møtte. Blant disse ble det valgt en lagrette. Lagmannen ga orskurd når saker var oppe til doms, dvs. han "skar ut" av loven det som gjaldt for hver sak. I løpet av høymiddelalderen ble han kongelig utnevnt embetsdommer.

Twister kunne behandles av utvalgte nemdemenn, også i saker hvor kirken eller kongen var part. De søkte først og fremst å få partene til å forlike seg, eventuelt kunne de avsi dom. Twister gjaldt især rettigheter til eiendom ved salg, arv, gaver, odelsløsning, eiendomsgrenser, seterbruk og vegrett. Bevisopptak et var sentralt og et offentlig anliggende, i mange saker er provsbrevet eneste bevarte aktstykket.

Lokale vitner spilte en stor rolle i middelalderens prosess. Vitneopptak foregikk oftest lokalt, hos en ombudsmann eller på bygdetinget. Også i straffesaker, hvor myndighetene hadde påtalerett, ble bevisopptak gjort lokalt. En egen kategori vitner var mededsmenn. Så lenge skyld ikke var bevist, kunne den anklagede si seg fri ved nektingsed. Mededsmenn var granner som gikk god for den anklagede. Dersom disse sverget falsk, var straffen streng. Nektingseden var regulert i Landsloven og ble tross motstand benyttet helt frem til Kong Christian Vs Norske lov av 1687.

Saker kunne legges frem for lagmannen for å få hans belæring. Vitneopptak foregikk på tinget eller på rettsmøter utenom tinget. Lagmannens orskurd hadde stor autoritet. Under Håkon Håkonsson ble det innført bot for ikke å møte til stevning hos lagmannen, og lagmannens orskurd skulle følges. Formelt sett kunne bare kongen gå imot lagmannens orskurd. Fra og med Magnus Lagabøtes landslov kunne én part i en sak stevne en annen inn for lagmannen med ham som enedommer, uavhengig

av den annens samtykke. Fra omkring 1350 kunne saker bringes direkte inn for kongen. Sysselmannen, tidligere årmann, var kongens øverste administrator. Han utpekte nemndemenn til tinget, han hadde myndighet til å reise påtale og til å sørge for at dommer ble etterlevd. Lensmannen var en sentral ombudsman, han etterforsket saker, påtalte og krevde inn bøter på det lokale plan.

6.1.2 Sattmål

En minnelig ordning med rettens utøvere, såkalt sattmål, ble ofte inngått så sant det ikke dreidde seg om úbótamál, lovbrudd som var så alvorlige at de ikke kunne bøtes. Også kirken inngikk sattmål. Antagelig foretrakk begge parter i en sak forlik fremfor en lengre og kostbar prosess. Den anklagede kunne gjøre opp for seg når en sak var klarlagt. Sattmål måte bevitnes. Noen slike bevitnelser er bevart, en del er trykt i *Diplomatarium Norvegicum*.

Sysselmenn, lensmenn og fogder innkasserte boten i verdslige saker. På 1400-tallet oppstår betegnelsen soning fogdesoning og lensmannssonning. Soning foregikk av og til ved at lagretten på tinget overlot til fogden å fastsette størrelsen på boten. Soning ble forbudt i 1539, men forekommer i tingbøkene også på 1600-tallet.

6.2 Kilder til rettspraksis i middelalderen

Svært lite av middelalderens rettspraksis er overlevd. Kildene er først og fremst diplomer. Materialet er spredt, enkelte landsdeler og enkelte saksområder er bedre dekket enn andre, det tas det gjerne forbehold om representativitet. Andre kilder som benyttes er bl.a. regnskaper, jordebøker, skattematrikler, registre og arkiver, se *Arkivmateriale*

6.2.1 Diplomer

Diplomer er den viktigste kilde til rettspraksis i middelalderen. Et stort antall trykkes i *Diplomatarium Norvegicum* (s. 24), utdrag (register) av diplomer trykkes i *Regesta Norvegica*. Begge er søkbare på nettet.

I sammendragene i Regesta Norvegica, angis dokumentenes form. Det kan søkes på disse betegnelse i nettversjonen, f. eks. provsbrev, vitnebrev, domsbrev, landsvistbrev, forordning, retterbot, reskript, privilegiebrev, statutt, provinsialstatutt, vidisse (bekreftet avskrift). Betegnelsene er ikke helt standardisert, derfor må brevkarakteristikkene sammenholdes med innholdet i diplomene. En liste over brevkarakteristikker finnes i Riksarkivets beskrivelse av Regesta på nettet.

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/om-regesta.html

6.2.2 Regnskaper og jordebøker

En del bevarte regnskaper er trykt. Noen lensregnskaper har bøtereregistre som viser inntekt av bøter til kongen, de dokumenterer hvem som ble bøtlagt, lovbruddet og størrelsen på boten. Jordebøker dokumenterer hjemmel til jord. Når det gjelder bøter, viser de den del av boten som gjaldt avståelse av jordeiendom.

Nesten alle regnskaper som viser kongens inntekter i middelalderen er tapt. Kirkelige jordebøker er best bevart. I det hele utviklet kirken tidlig arkivpraksis. I tillegg bidro det til oppbevaringen at kongen i 1687 befalte at materiale til kirkens historie i Danmark-Norge skulle samles inn.

6.3 Kirkens jurisdiksjon i middelalderen

Sameksistens mellom kongedømme og kirke sto fast gjennom hele middelalderen, men forholdet var ikke uten konflikter når både konge og kirke styrket sine posisjoner. Fyrstemaktens ideologi tok form i europeisk litteratur i høymiddelalderen, i Norge med det filosofisk pregede læreverket "Kongespeilet". Kongens myndighet styrkes under Håkon Håkonsson, det gjaldt også rettsutøvelsen, og hans sønn Magnus Håkonsson fullførte et mektig lovverk, Magnus Lagabøtes Landslov. Kirken på sin side hadde et omfattende internasjonalt lovverk og hevdet sine rettigheter i henhold til denne kanoniske retten. I 1270-årene påla paven erkebiskopene å avlegge rapport om hvordan det gikk med reformene i deres kirkeprovinser. Dette

var noe av bakgrunnen for erkebiskop Jon Raudes strid med kong Magnus Lagabøte i 1270-årene.

Striden gjaldt bl. a. jurisdiksjon i kristenrettssaker og i klerkemål. Klerkemål var saker mellom geistlige eller også saker mellom geistlige og lekfolk. En grenseoppgang ble nødvendig. I 1277 kom det til et forlik, Sættargjerden i Tunsberg. Forliket er dels blitt betraktet som en seier for kirken, dels som et nederlag - et minimum i forhold til kanonisk rett. Andre forskere fremhever at det var et forlik som stadfestet rettigheter for både kongen og kirken. Kongens krav om å delta ved alvorlige brudd på kristenretten og likedeling av bøter ble gjort gjeldende for hele landet. Erkebiskopen fikk vedtatt domsmyndighet på områder hvor han i praksis kan ha hatt det i lang tid.

Forliket ble satt til side etter Magnus Lagabøtes død i 1280, og det ble utstedt retterbøter som bestemte at den eldre kristenretten midlertidig skulle gjelde. Samtidig ble Sættargjerdens bestemmelser ført videre i avskrifter. Den ble formelt stadfestet av Kong Christian I i 1458, og han påbød lagmennene å skrive den inn i deres lovbøker. Samlehandskrifter kunne inneholde avskrifter av gammel og ny rett samt sakslister som ga en oversikt over nye lovbestemmelser, en del slike samlehandskrifter er bevart. Under Christian I's etterfølgere ble først kirkens rettigheter redusert, senere befestet. I 1478 fikk kirken ved en forordning gitt av kongen og det norske riksrådet domsrett og saksfallsrett i ekteskaps- og sedelighetssaker (NgL, R II, b. 2, s. 270)

Ved kirkeordningen av 1537 ble den evangelisk-lutherske kirke innført i Danmark-Norge. Norge fikk sin egen ordinans i 1607. I den mellomliggende perioden ble en del eldre bestemmelser brukt.

Historikere har hatt ulikt syn på hvem som i ulike perioder har vært den sterkeste utøver i kristenrettssaker, biskopen eller kongen. Kirken som tidlig hadde bygget ut sin administrasjon, gjorde krav på å dømme i kristenrettsaker og hadde sin egen jurisdiksjon til å ta seg av brudd på kristenretten. Den øverste juridiske myndighet i den norske kirkeprovins lå hos erkebiskopen. Biskopen utøvde myndighet innenfor sitt bispedømme

ved hjelp av domkapitlet ved bispesetet, ombudsmenn, prester og proster. Etter borgerkrigenes slutt styrket kongemakten sin posisjon. I likhet med kirken bygget kongen ut sitt administrasjonsapparat, det omfattet nå sysselmannen (tidligere årman), hirdmenn, lagmenn og ombudsmenn. Prinsippet om likedeling av myndighet som kommer til uttrykk i den ideologisk pregede Kristendomsbolken i Magnus Lagabøtes landslov er tolket dithen at kongen betraktet kristenretten som et felles ansvar. Kongen ønsket også å sikre påtalerett for sine ombudsmenn og bøteinntekter. Gjennomgangen av de saker som er overlevert i perioden fra "Sættargjerden" og frem til reformasjonen viser at også verdslige instanser dømte i kristenrettssaker. I ekteskapsaker var kirkens domsrett akseptert. Noen saker ble behandlet i felleskap, og kongen kunne støtte kirkens krav om tiende ved å sette fysisk makt bak kravet. Forøvrig hadde kirkens menn posisjoner i statsapparatet middelalderen ut. Hvilke motiver som lå bak kristenrettssaker, er også nylig blitt gjenstand for studier, f. eks. med tanke på mulige arvemessige konsekvenser av brudd på kristenretten.

6.4 Reformen i nyere tid

6.4.1 Endringer i rettsvesenet fra 1500-tallet

6.4.2 Senmiddelalderen

Gransking av diplommateriale viser at det var stor grad av kontinuitet i samfunnet gjennom hele middelalderen. Retten ble utøvet gjennom de samme organer lokalt og sentralt, som før deltok bygdas betydeligste menn i rettsutøvelsen. Som lagrettemenn opptrådte de både på tinget og på rettsmøter utenom tinget hvor de virket som domsmenn, forliksmenn og rettsvitner. Å oppnå fred og forlik ved konflikter var som før siktemålet. Bevarte provsbrev tyder på at bevisopptak gjerne foregikk på tinget. I mange av de doms- eller forliksbrev som er bevart fremstår lagmannen som dommer, alene eller sammen med et utvalg av lokale domsmenn.

Norsk bondekommunalisme, B. 1 Middelalderen av Steinar Imsen kan benyttes som en sekundær kilde til bondesamfunnets funksjoner

i middelalderen, også i rettslivet, på grunn av omfattende henvisninger og systematisering av diplommateriale.

Finnes også som E-bok.

Fra 1500-tallet skjer en viss forskyvning i retning av myndighetenes kontroll med rettsutøvelsen, først ved utnevning av fogder som tok over administrasjonen av tinget, dernest ved innføring av sorenskriverembetet i 1591. Sorenskriverens rolle styrkes i løpet av 1600-tallet. Lensmannen, som tidligere hadde administrerte tinget, ble nå fogdens medhjelper. I første halvdel av 1600-tallet både dømte og forlikte lagretten i de fleste saker på bygdetinget, ved Christian Vs Norske Lov 1687 ble lagrettemennenes rolle redusert, de skulle nå bare være rettsvitner.

Lensherren ble ved eneveldets innførelse erstattet av amtmannen som fra da av hadde øverste påtalemyndighet, underordnet stiftsamtmannen.

6.4.3 Bygdeting

Bygdeting kan spores tilbake til vikingtiden. Saker ble ført av domsmenn oppnevnt av bøndene fra sak til sak. Ble en sak ikke løst ved ett ting kunne de bringe den inn for et annet. Dette var aktuelt for stormenn som søkte å få løst tvister ved et større ting med større autoritet, fremfor på det lokale ting hvor kompetansen var mindre og det hersket uvilje mot å legge seg ut med de lokale stormenn.

Ved forordning av 1590 ble bygdetinget pålagt å dømme i første instans i alle saker, både sivile saker og straffesaker, noe som imidlertid ikke lot seg gjennomføre umiddelbart. Utvalg av nemndemenn ble erstattet av en fast lagrette av bønder på tinget. Fogden var sentraladministrasjonens representant og hadde påtale- og eksekusjonsrett. Lensmannen hadde som før oppgaver lokalt, men var nå underordnet fogden. Fortsatt var det adgang til å oppnevne nevnder ad hoc i arve- og åstedssaker; dette var områder hvor bøndene hadde god innsikt. *Se også* Sorenskriver nedenfor.

6.4.4 Sorenskriver

I høymiddelalderen skulle bygdetinget foreta bevisopptak før saken gikk til rettsmøter med lagmannen eller lagting, men de ble ikke pålagt å dømme. Da dette nå ble påbudt, var det et problem at saker kunne være for kompliserte for lagretten på bygdetinget. Det var også et problem at skriftlig dokumentasjon ble nødvendig når saker skulle føres videre oppover i et domstolshierarki. Etter begjæring fra den norske adelen ble det i 1591 bestemt at bondelagretten skulle ha assistanse av en svoren skriver. Han ble etter hvert rettens formann, ved forordning av 1634 meddommer. Med Christian Vs Norske Lov av 1687 ble han enedommer, bortsett fra i eindomstvister og alvorlige straffesaker.

Ved forordning av 15. mars 1633 ble sorenskriveren pålagt å føre tingbøker. Kravet ble gjentatt i Christian den Fjerdes Recess 1643. Der ble det også påbudt å føre pantebøker.

6.4.5 Ekstrarett

Rettsmøter utenom faste ting og tider med utvalgte nemdemenn ble sjeldnere, se Bygdeting foregående side, 2. avsn. På 1600-tallet ble ekstrarett med sorenskriveren som dommer vanlig. Ved forordning av 3. juni 1796 ble ekstrarett påbudt i straffesaker. Fra slutten av 1700-tallet ble det også påbudt å forhøre alle arrestanter innen 24 timer. Noen protokoller heter derfor ”Forhørs- og ekstrarettsprotokoller”, ellers ekstrarettsprotokoller.

6.4.6 Byråd Byting

Byrådet hadde fra middelalderen av hatt dømmende funksjon, fra midten av 1400-tallet frem til 1607 sammen med lagmannen som medlem av rådet. Fra 1607-1662 dømte byrådet i alle byens saker. Ifølge byprivilegier av 1662 skulle byfogden (tidligere gjaldkeren) dømme i første instans i mindre saker. Slik oppsto en underrett i byene, bytinget. Byfogden fikk assistanse av borgere som rettsvitner. Ordningen ble bekreftet i Christian Vs Norske Lov.

6.4.7 Rådstueretten

I 1607 ble en ny domstol opprettet, rådstueretten (også kalt magistraten). Den besto frem til 1797. Her dømte borgermester og rådmann. Dette skjedde samtidig med at lagmannen trådte ut av byrådet. Byfogdens dommer kunne ankes til Rådstueretten. Neste instans var lagmannen.

6.4.8 Lagmannsrett

Fra midten av 1400-tallet hadde lagmennene gjerne fast sete i byene. Lagmannen var medlem av byrådet. For byene og landdistriktene omkring oppsto på 1500-tallet en ny domstol, lagmannsretten (også kalt lagtinget), bestående av lagmannen og en fast lagrette, som ofte var byrådet. Senmiddelalderens lagting utspilte etter hvert sin rolle.

6.4.9 Lagting

Ved forordning av 6. august 1607 trådte lagmannen ut av byrådet. Lagmannsretten ble til lagting med lagmannen som enedommer for sitt lagdømme, med en lagrette bestående av borgere og bønder som rettsvitner.

Protokoller

Tingbøker: Ved forordning av 15. mars 1633 ble det påbudt å føre tingbøker ved underretten i Norge, bygdeting og byting. Bestemmelsen ble gjentatt i Christian den Fjerdes Recess av 1643. Tingbøker ble ført i Ryfylke, Jæren og Dalane fra begynnelsen av 1600-tallet. Noen tingbøker er blitt utgitt, se under *Lokale domssamlinger og tingbøker*. Opprinnelig ble alle fakta som gjaldt alle typer saker ført i tingboken, men Christian Vs Norske Lov av 1687 bestemte at det skulle føres ulike typer rettsbøker. På 1700-tallet ble det ført ekstraretsprotokoller, dombøker, skjøte- og pantebøker, senere også skifteprotokoller. Tingbøkene ble mer referatprotokoller, men mange inneholder fortsatt dommer, se *Dombøger* nedenfor. På 1700-tallet ble tingbøkene kalt justisprotokoller, på 1800-tallet tingprotokoller. På slutten av 1800-tallet ble de igjen kalt tingbøker.

Ekstraretsprotokoller ble ført enkelte steder fra og med slutten av 1600-tallet, i løpet av 1700-tallet ble de mer vanlige. Noen kalles ”Førhørs- og ekstraretsprotokoller.”

Dombøker: Christian Vs Norske Lov av 1687 bestemte at skrivere ved alle under- og overretter skulle føre protokoll over de dommer som ble felt. Bestemmelsen ble bare i liten grad etterfulgt, *tingbøkene fortsatte å fungere som dombøker*. Etter sirkulære fra Justisdepartementet 1845 ble dombøker ført ved de fleste rettsskriverembetene.

Lagtingsprotokoller: I en recess 1568 pålegges lagmennene å føre protokoller, men dette ble ikke fulgt opp. Forordninger på 1600- og 1700-tallet påla lagmannen å sende inn sine protokoller til lensherren, senere amtmannen og stiftsamtmannen. Heller ikke disse forordningene ble helt og holdent etterlevd. Derfor er lagmannsarkivene ufullstendige. Men det materiale som finnes, anses som verdifullt, og noen protokoller dekker perioder der det ikke finnes tingbøker.

Ved opphevelsen av lagtinget i 1797, da stiftsoverrettene ble opprettet, ble lagmennene pålagt å sende sine arkiver til stiftsoverrettene. *Den eldste bevarte lagtingsprotokoll er fra Bergen, 1592-1594.*

Utdrag av protokollen er gjengitt i *Norske samlinger*, som finnes som E-bok.

Fra 1600-tallet er det bevart flere protokoller, noen er utgitt.

Rådstueprotokoller ble ført av rådstueskriveren. Rådstuerettens arkiv inneholder forskjellige typer rettsprotokoller. Materialet finnes gjerne under *Magistrats- og rådstuearkivet*.

Bytingsprotokoller (tingbøker) og andre rettsbøker ble ført av byskriveren for byfogden. Det kunne oppstå kompetansestrid mellom byskriveren og rådstuerettens skriver. Flere steder ble derfor disse embetene slått sammen i et by- og rådstueskriverembete.

6.4.10 Birk

Birkerett var et privilegium gitt av kongen til grevskap, baronier eller klostergoods som gjorde det mulig å skille dem ut som egne jurisdiksjoner. I Norge var det i motsetning til i Danmark ganske få birk. Se *Håndbok for brukere av Statsarkivene* og *Norsk historisk leksikon*. Rettsprotokoller for Rosendal birk er lagt ut i *Digitalarkivet* (under *Scannet rettergangsmateriale: Underrett - Hordaland - Hardanger og Voss sorenskriveri*). Her finnes også protokoller for Lysekloster og Halsnøy kloster. Se forøvrig Jørn Øyrehagen Sundes artikkel i *Bergensposten* nr 1 (2004) (digitalisert), samt hans doktoravhandling «*Fornuft og Erfarenhed*» hvor rettsprotokoller fra Rosendal utgjør en del av grunnlagsmaterialet.

6.4.11 Overlagting

Betegnelsen "overlagting" er gitt av ettertiden. Samtidens kilder kaller det bl. a. "*Rigens Råd*". Opprinnelsen går tilbake til slutten av 1400-tallet da kongen utpekte medlemmer av riksrådet til å føre forhandlinger med nordmennene og dømme i viktige saker. Når dette utvalget virket sammen med lagmenn og byråd, samt kansleren, utgjorde de et overlagting, ett for sønnafjeldske og ett for nordafjeldske. Domstolen inngikk ikke i et hierarkisk system, men den skulle ta seg av saker som var for kompliserte for bygdeting og lagting, og saker som gjaldt betydningsfulle personer. Altfor mange saker var blitt sendt videre til overlagtinget. På slutten av 1500-tallet kom derfor bestemmelser om at lagmannen skulle dømme i alle saker, sivile som straffesaker, før de ble sendt videre til overlagtinget. Mot slutten av 1500-tallet ser det ut til at bare lagmenn deltok på overlagtinget. Etter at det norske riksrådet ble nedlagt i 1537, representerte det danske riksrådet begge rikene. Etter 1536 møtte ikke biskopene i rådet.

Overlagtinget ble nedlagt da Landsloven ble erstattet med Christian IVs Norske Lov.

Protokoller Kildemateriale for Overlagting er dårlig bevart. Spredte domsbrev finnes i Riksarkivets diplomsamling.

6.4.12 Herredagen og retterting

Herredagen var i Danmark et møte mellom konge og riksråd. Når det ble utøvd domsmyndighet på dette møtet, kaltes det for retterting. Etter 1537 beordret kongen et utvalg av det danske riksrådet til å holde herredager i Norge. Her ble det forhandlet om saker som var viktige for Norge. Vedtak ble kunngjort som recesser. Etter 1599 holdtes herredag hvert tredje år. Møter ble holdt i Bergen og Oslo. Når herredagen satt retterting, hendte det at de dømte sammen med kansler og stattholder, lendmenn og lagmenn. Mellom herredagene var rettertinget i København rikets øverste domstol. Det hendte at norske herredagsdommer ble anket til rettertinget i København. Noen dommer avsagt i Bergen, ble innanket for herredagen i Oslo.

Etter eneveldets innføring ble Herredagen avløst av Overhofretten. Siste ordinære herredag ble avholdt i 1661.

Protokoller: Kildemateriale er godt bevart. Det er trykt i Norske Herredags-Dombøger. Protokollene inneholder dommer, retterbøter og andre avgjørelser som ble truffet av Herredagen.

6.4.13 Overhofretten

Overhofretten etterfulgte Herredagen som Norges øverste domstol. Den ble opprettet ved forordning 14. mars 1666 og var en kollegial domstol. Overhofretten hadde fast sete på Akershus og kom sammen til faste tider.

Lagmannens avgjørelser kunne ankes til Overhofretten, Overhofrettens avgjørelser videre til "høyeste Ret" i København

Protokoller: De er i hovedsak intakt og oppbevares i Riksarkivet. Dommer fra 1667-1699 er trykt og utgitt i tre bind, *Overhoffrettsdomar*. Et betydelig antall dommer ble anket til Højesteret i København.

I en innledning til domssamlingen *Avhendingssaker* gjør forfatteren Mons Sandnes Nygard rede for problemer og løsninger med hensyn til å finne eldre norske dommer som ble anket til Høyesteret i København.

Det norske riksarkivet skal ha laget "*Fortegnelse over de for Høyesteret indstevnte Sager, der angaar norske Forhold eller Personer*". For årene 1662-1699, 1778-1784, 1791 og 1794-1813.

6.4.14 Dømmende kommisjoner

Dømmende kommisjoner er regulert bl. a. i Christian IVs Norske Lov av 1604. Kommisjonene behandlet saker utenom det ordinære rettssystemet. Det var to typer kommisjoner, bevilgede og befalte. De bevilgede ble opprettet på grunnlag av søknad fra en part i et sivilt søksmål, de befalte ble nedsatt på befaling fra myndighetene og gjaldt for straffesaker. De bevilgede skulle forlike eller dømme, de befalte skulle undersøke og deretter avgi betenkning eller dom. Kommisjonene behandlet saker i første instans, dommene var på nivå med en lagmannsdom. De kunne ankes til Overhofretten og videre til Høyesteret.

Bevilgede kommisjoner etterfølges av Forlikskommisjoner, se under. Endringer i rettsvesenet fra slutten av 1700-tallet.

Protokoller

Kildemateriale er beskrevet av Gudmund Sandvik i "*Dømande kommisjonar*". De viktigste kildene er kommisjonsakter for den enkelte sak, men ikke alle er bevart.

6.4.15 Høyesteret for Danmark-Norge

Ved forordning av 14. februar 1661 ble en "høyeste Ret" opprettet i København. Fra 1666 ble denne domstolen overinstans for den nyopprettede overhoffretten i Kristiania.

Eldre dommer avsagt av Høyesteret finnes som arkivmateriale i det danske riksarkivet. Behandlingen av norske saker og råd om hvordan man finner frem i arkivmaterialet er beskrevet i Gudmund Sandviks artikkel *Christian Colbjørnsen: den siste justitiarius i Danmarks og Norges Høyesteret*. – I: Tidsskrift for Rettsvitenskap; 3-5 (2002), s. [616]-673.

Se også *Digitalarkivet Scannet rettergangsmateriale*. Velg instans: Øverste rett Fylke: Hele landet - Protokoller: Alle

http://www.arkivverket.no/URN:rg_read

Noen utvalgte dommer er utgitt, bl. a. følgende:

Nielsen, Thøger. *Uddrag af Højesterets voteringsprotokoller: retspraksis paa formuerettens omraade i det 18. aarhundrede*. – København [1951?].

Jacobi, Adam. *Udvalg af domme i civile sager 1825-1930 med et tillæg af hidtil utrykte højesteretsdomme 1684-1754* / ved Adam Jacobi, C. Popp-Madsen. – København 1935. (Tillegget gjelder saker om eiendomsforhold.)

Wiwet, Friederich Wilhelm. *Forsøg til Fortælning om mærkverdige Danske og Norske Sager udførte i Høyeste-Ret*. – København 1774-1776. – 3 b. i 1.

6.5 Reformen fra slutten av 1700-tallet

Salamanca-skolen hevdet på 1500-tallet at menneskets naturlige frihet ikke ble styrt av fornuft eller objektiv rett men var en opprinnelig iboende egenskap ved mennesket selv. På slutten av 1600-tallet oppsto en variant av den gamle naturretten, den såkalte rasjonalistiske naturrett. Ifølge denne fantes det en tidløs rett som bygget på den menneskelige fornuft, uavhengig av religion og positiv rett.

Gjennom de følgende århundrer formulerte innflytelsesrike jurister og filosofer idéer om de individuelle rettigheter, Hugo Grotius (1583-1645), Thomas Hobbes (1588-1679) og Samuel von Pufendorf (1632-1694).

Tyske naturrettstenkere utviklet metoder for systematisering av retten. Christian Wolff (1679-1754) utarbeidet en deduktiv formallogisk metode hvor begrep ble satt inn i et hierarkisk system. Anglosaksisk rettsvitenskap var i vesentlig grad rettet mot statsretten og mot absolutismen som på 1600-tallet var den dominerende statsform. På naturrettslig grunnlag kunne det fremføres argumenter mot vilkårlig styresett. John Locke (1632-1704) la i sin politiske filosofi vekt på frihet, demokrati, toleranse og folkesuverenitet. Tidens tanker om rettigheter påvirket den amerikanske, franske, nederlandske og andre statsforfatninger.

I Tyskland oppsto den historiske skole. Den la bl.a. vekt på rettens historiske forutsetninger avhengig av tid og sted. Sedvanen var uttrykk for folks rettsbevissthet. Studiet av romerrett fikk økt betydning. Den historiske skole førte videre til rettspositivismen, hvis grunnsyn var at den bestående rett var verdifull i seg selv, den var summen av tidligere tiders erfaring. Om den historiske skolens påvirkning på norsk rettsvitenskap på 1800-tallet se tekst under pkt. 4 *Norske rettskilder 1814 – 1900*, 2. avsnitt.

6.5.1 Utviklingen i Danmark-Norge

Juridisk embetseksamen ble innført i Danmark-Norge i 1736. Det ble undervist i naturrett, romersk rett og egen rett. Juridisk litteratur av kjente rettslærde ble oversatt til dansk og svensk. Som tidligere studerte nordiske jurister ved utenlandske universitet. I løpet av 1700-tallet utkom også en mengde juridiske bøker forfattet av danske og norske rettsvitenskapsmenn ved universitetet i København. Disse juristenes forfatterskap og undervisning fikk stor betydning for utviklingen av retten Danmark-Norge. (Se f. eks. Jørn Øyrehagen Sundes doktoravhandling «Fornuft og Erfarenhed».)

Ludvig Holbergs bok *Ludvig Holbergs Introduction til Naturens og Folke-Rettens Kundskab*, utgitt 1715-1716, ble lærebok i naturrett ved embetsstudiet i København. Den kom i fem utgaver og formidlet bl.a. Samuel Pufendorfs lære om naturretten til stadig nye studenter.

Fra slutten av århundret fikk Immanuel Kants filosofi stor innflytelse. I 1798 utga Johan Frederik Wilhelm Schlegel sin lærebok i naturrett og statsforfatningsrett *Naturrettens eller den almindelige Retslæres Grundsætninger*, 2. utg. kom 1805. Han var i stor grad inspirert av Kant. Schlegel hadde inngående kjennskap til tidens konstitusjonelle og politiske teorier, de nye statsforfatningene og erklæringene om menneskenes umistelige rettigheter. Selv om maktfordelingslæren var ett av hans tema, var han tilhenger av eneveldet som statsform. *Se også* om Schlegel i kapitlet om *Kongeriget Norges Grundlov*, under Forskningprosjekter.

Trykkefrihet hadde vært gjeldende en kort periode under Johann Friedrich Struensee fra 1770, men ble ganske snart opphevet. Det er blitt påpekt at tidens rettsvitenskapsmenn i Norden var preget av en forsiktig reformvennlig konservatisme, de var bundet av sin lojalitet til øvrigheten. En viss debatt oppsto først med publiseringen av tidsskrifter og småskrifter. Etter at en del radikale og til dels systemkritiske holdninger var kommet til uttrykk i det intellektuelle miljø i København ble en forordning om trykkefriheens grenser vedtatt i 1799. For Norges vedkommende ble dette endret med Grunnloven av 1814, trykkefrihet ble da innført i Norge, og frimodige ytringer om statsstyret ble tillatt. Derimot sikret ikke Grunnloven full religionsfrihet.

6.5.2 Forvaltningsapparatet

Eneveldet var blitt innført i 1660. Kongen ble dermed bærer av den suverene statsmakt, de majestetiske rettigheter udelelige. Rettslig begrunnelse for eneveldet fantes i tidens statsrettslige teorier. Etter reformasjonen ble i teorien all jurisdiksjon lagt under kongen. Den sentralisering og profesjonalisering av rettslivet som var begynt tidligere utviklet seg videre. Rundt kongen ble det opprettet et omfattende forvaltningsapparat, hvor ikke bare adelen hadde posisjoner, men også borgere. Adelens og Riksrådets innflytelse ble etter hvert redusert. Den betydeligste embete i forvaltningen ble generalprokurørens. Fra 1730 hadde han sete i Danske Kancelli, hans oppgave var bl.a. å ha tilsyn med rettspleien. I praksis fikk generalprokurøren stor innflytelse på lovgivningen.

Henrik Stampe (1713-1789), generalprokurør ved Danske Kancelli fra 1753-1784, hadde en omfattende utdannelse, en rekke høytstående verv og praktisk sans. Hans uttalelser om juridiske spørsmål og betenkningsom nye lover hadde stor autoritet. Blant de spørsmål i tiden som opptok Stampe, var maktfordelingsteorien, en gammel teori som på midten av 1700-tallet fikk ny betydning i politisk filosofi. I sin bok "De l'Esprit des lois" fremstiller Charles de Secondat Montesquieu maktfordelingsteorien som et middel mot despoti. Politisk frihet kunne sikres ved at funksjoner ble fordelt på ulike politiske institusjoner, det måtte det være balanse og gjensidig kontroll mellom disse. Dette innebar at den lovgivende, dømmende og utøvende makt skulle være fordelt på ulike institusjoner.

Som generalprokurør skulle Stampe ha overoppsyn med embetsmennene, og han kom med flere uttalelser som viser at han motarbeidet tendenser til sammenblanding av dømmende og utøvende myndighet i forvaltningen. Domstolenes selvstendighet var for Stampe av betydning for rettssikkerheten. Den dømmende myndighet hørte under de ordinære domstoler, dommerne skulle dømme etter loven, ikke etter befaling fra myndighetene, og de var bare ansvarlige overfor domstoler høyere opp i hierarkiet. Embetsverket skulle ikke henvende seg til kongen for å få avgjort en sak. Kongen skulle heller ikke kunne endre en dom avsagt i høyeste instans i skjerpene retning, han kunne eventuelt bare mildne dommen eller benåde den domfelte. Som i alle andre spørsmål virket Stampe for endringer innenfor rammen av eneveldet.

6.5.3 Straff

1600-tallet var preget av kriger og vanskelig økonomi. Nye strømninger førte til en skjerpelse av straffene, den mosaiske retten fra Det gamle testamente ble norm. Myndighetene økte sin kontroll av ekteskap og seksuell adferd. Straffene ble strenge og til dels barbariske. Dødsstraff ble avsagt for mord, og kunne også bli idømt for tyveri og sedelighetslovbrudd. Trolldomsprosesser økte i omfang, magi ble benyttet når bevis var usikre. Juristen og filosofen Christian Thomasius (1655-1728) var blant dem som sterkest argumenterte mot hekseprosessene og den mangelfulle bevisføring som ble brukt.

For en oversikt over typer straff; se «Straff» i *Norsk historisk leksikon*.

Tidens strafferettspraksis ble sterkt kritisert. Flere teoretikere uttrykte tvil om strenge straffer hadde noen preventiv virkning, og de argumenterte for avskaffelse av dødsstraff. Blandt disse var Cesare Beccaria. Hans bok "Dei delitti e delle pene" (Om forbrytelse og straff) ble oversatt til svensk og dansk. Gaetano Filangieri (1752-1788) argumenterte for straffemetoder som skulle gi forbryteren mulighet til å forbedre seg. Livsvarig eller langvarig straffarbeid ble av mange betraktet som et bedre alternativ. Norskfødte Christian Colbiørnsen som ble generalprokurør i 1788, benektet at uforholdsmessige strenge straffer førte til færre lovbrudd. Men Colbiørnsen var i likhet med Stampe og de fleste av tidens rettsvitenskapsmenn motstander av en generell opphevelse av dødsstraff. Paul Johann Anselm Feuerbach (1775-1833) anses som grunnleggeren av den moderne strafferettsvitenskap. Hans utkast til bayersk straffelov av 1813 fikk stor betydning, også for den norske straffeloven av 1842. Feuerbach utformet en spesiell avskrekkingsteori, straffebestemmelsene skulle være utformet slik at de virket som en psykisk trussel. Dødsstraff i frestid ble i Norge opphevet med straffeloven av 1902 (den ble fullstendig avskaffet i 1979).

6.5.4 Endringer i rettsvesenet fra slutten av 1700-tallet

En revisjon av Kong Christian Vs Norske Lov av 1687 ble aldri gjennomført. I stedet ble det gitt en mengde forordninger, reskripter, recesser osv. for å møte behovet for nye lovregler. Innenfor rettspleien ble det gitt flere forordninger i løpet av 1700-tallet. I 1735 ble det innført tvungen appell og offentlig oppnevnte forsvarere i alvorlige straffesaker. Forsvarere skulle også oppnevnes i alle saker der tiltalte ikke hadde evne til å forsvare seg selv.

Generalprokurør Christian Colbiørnsen (1749-1814) påvirket i stor grad lovgivningen i 1790-årene, både ved motivering og utforming. Heller ikke Colbiørnsen motarbeidet eneveldet han mente at det var godt mulig å få til reformer innenfor gjeldende styreform, han fikk gjennomført flere endringer. I 1793 kom en forordning om forbedring av fengslene. I 1796

kom *Forordning om Rettens vedbørlige og hurtige Pleie*. Rettsvesenet ble omorganisert, for Norges vedkommende ved en forordning i 1797. En forordning om forlikskommisjoner ble vedtatt. Den tok sikte på å avlaste domstolene, men skulle også gi borgerne mer likeverdighet i prosessen, et prinsipp som opptok Colbiørnsen.

Juridisk utdanning av dommere og prokuratorer ble i stadig sterkere grad ansett som en forutsetning for en forsvarlig utøvelse av retten, liksom eneveldets lovgivning skulle sikre rettsenhet i riket. Henrik Stampe påpekte at det var grunnleggende viktig at dommere hadde utdanning. I 1771 ble det gitt en instruks for Højesteret om at alle nyutnevnte dommere skulle ha juridisk embetseksamen. Dette avspeiler seg i vøteringene som nå får et mer teoretisk preg. For dommere i underinstanser ble en eksamen av lavere grad godtatt.

6.5.5 Forlikskommisjoner

Ved rettergangsreformen i 1795 ble det oppnevnt faste forlikskommisjoner i byene, i 1797 på landet, *Forordning om Forligelses-Commissioners Stiftelse overalt i Danmark, samt i kjøbstæderne i Norge*, og *Forordning om Forligelses-Indretninger paa Landet i Norge*. Disse skulle megle i tvistemål. Alle saker skulle ifølge bestemmelsene først opp for kommisjonen. Forlikskommisjonene ble dermed førsteinstans i de fleste tvistemål. Dette avlastet domstolene, hvor saksmengden var økende.

Forlikskommisjonene var en etterfølger av bevilgede kommisjoner, se Dømmende kommisjoner, under *Endringer i rettsvesenet fra 1500*. Kommisjonene ble i 1927 etterfulgt av forliksråd.

Protokoller

Forliksprotokoller ble ført av kommissærene. De inneholder opplysninger om hvem som møtte, om sak, parter og utfall. Forhandlingene er ikke gjengitt. Protokollen ble krevd avlevert til statsarkivene i 1930-årene, men mange var da gått tapt. Protokoller senere enn dette kan befinne seg i statsarkivene, i kommunearkivene, lensmannsarkivene eller i forliksrådernes arkiv.

Forlikskommisjonene skulle hvert år sende en fortegnelse til stiftsamtmannen over saker som var behandlet, forlikte såvel som uforlikte, og saker som ble utsatt eller sendt videre til retten. Etter gjennomgang sendte amtmannen oversikten videre til det Danske Kanselli. Før 1800 ble alle saker ført i supplikprotokoller i Danske Kanselli, de angir sakenes forløp, antagelig gjelder dette henlagte saker. Fortegnelser over hvilke saker som ble sendt videre til retten, ble sendt fra sorenskriveren til stiftsamtmannen. Fortegnelser 1800–1812 finnes også i Riksarkivet, under Danske Kanselli.

6.5.6 Stiftsoverretten

Ved forordning av 11. august 1797 ble Overhofretten, Lagtinget og Rådstueretten erstattet av Stiftsoverretter. Dette ble nye overretter, en for hvert av landets fire stift. Ved stiftsoverretten skulle det føres såkalte justisprotokoller, disse ble etter hvert dagbøker. Ved forordningen av 1797 ble det også påbudt å føre dombøker og votabøker, noe som ikke alltid skjedde. Avviklingen av stiftsoverrettene begynte på slutten av 1800-tallet.

For rettspraksis og opplysninger om saker som gikk videre til Høyesterett; se *Ugeblad for Lovkyndighed*, referanse under *Juridiske tidsskrifter med dommer og artikler*.

Protokoller

Arkivmateriale fra stiftsoverrettene ligger i statsarkivene. Saker fra stiftsoverretten i Kristiania før 1800 ligger i Overhofrettens arkiv i Riksarkivet.

6.5.7 Politimestere

Politioppgaver ble på landet ivaretatt av fogden og lensmannen, i byene av byfogden og byrådet (magistraten). Under eneveldet ble det opprettet politimesterembeter i stiftsbyene. Politimestrene hadde en viss domsmyndighet og kunne ilegge bøter.

6.6 Kirkens jurisdiksjon etter reformasjonen

Etter reformasjonen ble i prinsippet all domsmyndighet lagt under kronen. I ekteskaps- og sedelighetssaker ble det likevel opprettholdt særdomstoler hvor flertallet av medlemmene besto av kirkelige tjenestemenn. Ifølge Ribe-artiklene av 1542 skulle ekteskaps- og sedelighetssaker pådømmes av stiftsbefalingsmannen og domkapitlet. Superintendenten, kongelig oppnevnt tilsynsmann for kirken i Norge, var da medlem av domkapitlet. Denne domstolen ved domkapitlet ble kalt *kapitelretten* eller *tamperretten*. Senere ble også saker mot geistligheten behandlet av kapitelretten (også skrevet kapittelretten).

Protokoller

Stavanger domkapitels protokol: 1571 / utgivet for Det norske historiske kildekriftfond ved Andreas Brandrud. – Christiania 1897-1901
Finnes også som E-bok.

Oslo Kapitels kopibog 1608-1618 / utgivet af Den norske historiske kildekriftkommissjon ved Oluf Kolsrud. – 1912-1949. – (Skrifter utgitt for Kjeldeskriftfondet)
Finnes også som E-bok.

Bergen domkapitel protokoll 1- . 1605-1933

Digitalarkivet

<http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=domkapitel1>

Bindnummer byttes ut når en søker på neste bind.

Domkapittelsprotokoll for Kristiansand og Stavanger 1664-1684

Digitalarkivet

<http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=krdomkap>

På 1700-tallet ble superintendenten, stiftsbefalingsmannen og kapittelretten som domstoler slått sammen til *konsistorialretten*. *Prosteretten* dømte i første instans i saker mot tjenestemenn i kirke og skole og mot prester. Dommene kunne appelleres til stiftslensherren, senere stiftsamtmannen og

biskopen. Arkivsaker finnes ifølge Norsk historisk leksikon *bispe- og prostearkiv*.

Kirkelig jurisdiksjon i ekteskapsaker ble opphevet ved forordning av 1. 12. 1797.

All jurisdiksjon i den evangelisk-lutherske kirke ble opphevet i 1887.

6.6.1 Kirketukt etter reformasjonen

Kirketukt var kirkens sanksjoner og refselsler som de geistlige var pålagt å anvende overfor medlemmer som ikke etterlevde kirkens lære og bestemmelser. Den etterreformatoriske kirketukt ble regulert av Kirkeordinansen av 1537 og en kirketuktsforordning av 1629, begge i det vesentligste ført videre i Norske Lov av 1687 og Kirke-Ritualen av 1685. Reglene i forhold til nattverden var strenge, se f.eks. Martin Hill Oppegaard. *Kirketukt ved nattverden: kirtuktsreglene i Norske Lov av 1687 og rettsutviklingen frem til 1887*. – Oslo 1998. – (Retthistoriske studier nr 1, Institutt for offentlig retts skriftserie nr 1/1998). Se også *Norsk historisk leksikon*.

6.6.2 Trolldomsprosesser

En database over norske trolldomsprosesser er produsert ved Institutt for kulturstudier og orientalske språk i samarbeid med Enhet for digital dokumentasjon. Grunnlaget er avskrifter av rettsdokumenter, lensregnskaper, fogde- og stiftamtmandsregnskaper, domkapittelprotokoller etc. som oppbevares ved Norsk folkemminnesamling. Databasen er bygd opp etter standard utarbeidet av Hans Eivind Næss

<http://www.edd.uio.no/ikos/heksearkiv/prosesser.html>

6.7 Rettsvesenets organisasjon før reformene i 1790-årene

Bygdetinget Bytinget
 Rådstueretten (Magistraten)

Lagtinget
Overhofretten
Høyesteret (København)

6.7.1 Etter reformene i 1790-årene

Forlikskommisjoner

Bygdetinget Bytinget

Stiftsoverretten
Høyesteret (København)

6.8 Rettsvesenet i Norge på 1800-tallet

Øverste påtalemyndighet som fra 1660 hadde ligget hos amtmannen og stiftsamtmannen, ble i 1890 tillagt statsadvokaten med riksadvokaten som øverste myndighet.

6.8.1 Byretten

Ved lov av 17. mars 1866 ble Kristiania Byret opprettet, en kollegial domstol som overtok byfogdens dømmende virksomhet. Skifteretten ble organisert som egen domstol.

For dommer i sivile saker, se *Domme og Kjendelser ved Kristiania Byret*.

Byrett ble opprettet i Bergen 1898, i Trondheim og Stavanger 1919. Tilsvarende ble det på begynnelsen av 1900-tallet herredsretter.

6.8.2 Lagmannsretten

Da straffeprosessloven av 1. juli 1887 (juryloven) trådte i kraft i 1890, ble domsmyndigheten i alvorlige straffesaker overført til de nye

lagmannsrettene (med jury). Fra og med 1892 var antall lagdømmer fem. Mindre alvorlige straffesaker ble ført for underretter med forhørsrett og meddomsrett. Ny straffelov ble gitt 22. mai 1902, militær straffelov samme dato. Den militære straffeprosess ble revidert ved lov av 29. mars 1900. Etter senere lov av 6. mai 1921 skulle den ikke gjelde i fredstid. I 1936 ble lagmannsrettene appellinstans også for sivile saker (ev. med meddomsmenn).

Fra midten av 1800-tallet ble det nedsatt en rekke kommisjoner som skulle utarbeide forslag til ny straffelov og utrede juryspørsmålet. Juryspørsmålet var gjenstand for mye debatt.

I 1891 ble det oppnevnt en kommisjon til å revidere sivilprosessen: domstolsloven, tvistemålsloven og tvangsfullbyrdelsesloven. I 1915 ble tvistemålsloven vedtatt.

Et utvalg av underrettsdommer i sivile saker ble fra og med 1933 trykt i *Rettens Gang* (fra 1996 også i straffesaker).

Innstillinger og betenkninger er registrert av Haffner, se pkt 5.17.1. Forarbeider finnes i *Storthings Forhandlinger* og i *Love med tilhørende Forarbeider*, se pkt 4.1.

6.8.3 Særdomstoler

På 1800-tallet ble særdomstoler opprettet for sjørett, handel- og håndverk, i 1915 for arbeidstvister.

6.8.4 Høyesterett

I samsvar med en bestemmelse i Grunnloven av 1814, fikk Norge i 1815 egen høyesterett- *Høiesteret*. Lov om Høyesterett ble sanksjonert 12.9.1818. Dommer ble fra 1836 trykt i *Norsk Retstidende*, som ble opprettet dette året. *Ugeblad for Lovkyndighed* ble utgitt fra 1861, f.o.m. 1871 slått sammen med *Retstidende*. En del juridiske tidsskrifter

inneholder utvalg av eldre dommer. Tidsskriftene er registrert under *Juridiske tidsskrifter med dommer og artikler*.

Protokoller

Justissekretæren og protokollsekretærene skulle føre flere protokoller, justisprotokoll, domsprotokoll, to ekstraktprotokoller samt brevkopibok. Ifølge den nye loven om Høyesterett av 1839 skulle det lages skriftlige utdrag i muntlige saker, til bruk for partene og rettens medlemmer. Fra 1905 kunne disse sløyfes i enklere saker. Ikke alt eldre materiale er levert til Riksarkivet. En orientering om arkivsituasjonen finnes i *Håndbok for Riksarkivet* / redaksjon: Knut Johannessen, Ole Kolsrud, Dag Mangset.

Finnes også som E-bok. (Se under *Bibliografier, leksika og andre oppslagsverk*.)

6.9 Domssamlinger

Norske Herredags-Dombøger. Første Række (1578-1604) – Fjerde Række (1652-1664) / udgivne for Det Norske Historiske Kildeskriftfond. – Christiania, 1893-1972.

Herredagen var Norges øverste domstol fra 1539-1667. Møtene ble avholdt under ledelse av kommissærer fra Danmark. Kongen kunne være til stede. Når han var det, forekom det at det ble gitt anordninger. Siste herredag ble avholdt i 1661.

Finnes også som E-bok.

Norske Herredags-Dombøger: sakregister / ved Sira Per. Lovregister / ved Tom Arbo Høeg. – Oslo 1976.

Finnes også som E-bok.

Overhoffrettsdomar / utgjev[n]e for Den rettshistoriske kommisjon av Mons Sandnes Nygard. Oslo 1981-

Overhoffretten ble opprettet i 1666 og avløste de norske herredagene.

Finnes også som E-bok.

Avhendingssaker 1667-1836. – Oslo 1976. Utg. ved Nygard, Mons Sandnes ved Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

I en innledning gjør forfatteren rede for problemer og løsninger med hensyn til å finne eldre norske dommer og dommer som ble anket til Højesteret i København.

Finnes også som E-bok.

Judicia placiti regis Daniae justitiarum: Samling af Kongens Rettertings Domme 1595- 1614. / udgivet av V.A. Secher. – København, 1881-86. - 2 b.

B. 1 inneholder noen få dommer som angår norske forhold, de gjelder befolkningen i ”Herjedalen, Størdalen og Jemteland” og deres forhold til Kalmarunionen, s. 478-87.

Secher har en lengre innledning om *retterting* og *dombøker*.

Wiwet, Friederich Wilhelm. *Forsøg til Fortælning om mærkverdige Danske og Norske Sager udførte i Høyeste-Ret.* – Kiøbenhavn 1774-1776. – 3 b. i 1.

6.10 Juridiske tidsskrifter med dommer og artikler

Juridisk Repertorium / udgivet af B. H. v. M. af Morgenstjerne, L. Lange, J. H. Vogt, J. A. Hielm. – Christiania 1818-1823. – 4 h.

Dommer, uttalelser og artikler.

Finnes også som E-bok.

Juridiske Samlinger / udgivne af B. H. v. M. af Morgenstjerne, P. Carl Lasson, C. Winter Hielm. – Christiania 1827-1830. – 4 b.

”Udvalg af Domme med summarisk Indhold og Anmærkninger, Anmeldte Forelæsninger og Examen ved Det juridiske Facultet.”

Norsk Retstidende / redigeret af Advocaterne ved Norges Høiesteret. – 1836- . Oslo 1836- .

Fra 1844 med undertittel *Ugeskrift for practisk Lovkyndighed.*

F.o.m. 1871 “udgivet af den norske Sagførerforening” og slått

sammen med *Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi*, dette ble nå undertittel.

Høyesterettsdommer både i sivile saker og straffesaker. Ved lov av 11. april 1863 ble Høyesteretts domsbegrunnelser offentlige, de ble f.o.m. 1871 trykt i *Retstidende*.

Fra Høyesterett opprettelse i 1815 og fram til lov av 1863 var voteringsprotokollene strengt hemmelige.

Har årsregistre og hovedregistre.

Inneholder artikler. Henvisninger til disse står forrest i registrene.

Repertorium for praktisk Lovkyndighed, en afkortet Bearbejdelse af Norsk Retstidende, samt Udvalg af ældre Høiesteretsdomme. – Kristiania 1855-1886. [Også kalt *Brandts Repertorium*.]

Finnes også som E-bok.

1. Samling. 1815-1842 utg. av Fr. Brandt.

Første bind også med tittel: Samling af mærkelige Højesteretsdomme i Tidsrummet 1815-1835.

2. - 4. Samling. 1847-1863 utg. av Niels Aall, b. 1 sammen med Marcus Ingstad.

Registre i 3 b.

Ugeblad for Lovkyndighed, Statistik og Statsøkonomi. Aarg. 1(1861-1862)-Aarg. 10(1870) / udgivet af den norske Sagførerforening. – Kristiania 1862-1870.

F.o.m. 1871 slått sammen med *Norsk Retstidende*.

Inneholder dommer og artikler.

Underrettspraksis, særlig fra stiftsoverretten i Kristiania.

Opplysninger om saker som gikk videre til Høyesterett.

Høyesteretts praksis i sivile saker fra og med 1864.

Høyesteretts praksis i straffesaker etter 1868.

Etter at Høyesteretts domsbegrunnelser ble offentlige, ved lov av 11. april 1863, ble begrunnelsene gjengitt i UfL.

6.11 Lokale domssamlinger og tingbøker

Se også *Digitalarkivet. Scannet rettergangsmateriale*

<http://arkivverket.no/arkivverket/Digitalarkivet>

Agdesiden dombok 1636 / utgitt av Kirsten Julien og Odd Sandaaker. – Oslo 1998.

Etter protokoll nedtegnet av lagmann Augustinus Olufsson Wroe.

Finnes også som E-bok.

Domme og Kjendelser ved Kristiania Byret i borgerlige Retstrætter, Første Samling 1867-1891 / udgivet af E. Hambro. – Kristiania 1901.- 2 b. i

3. Fra og med Anden samling (1892-1900) utg. av V. H. Siewers.

Finnes også som E-bok.

Praksis i sivile saker.

Anden Samling 1892-1900

Tredie Samling 1901-1905

Fjerde Samling 1906-1910

Femte Samling 1911-1915

Sjette Samling 1916-1921

Fredrikstad lagtingsprotokoll nr. I-VIII 1607-1615 / utgitt for Kjeldeskriftfondet av Odd Sandaaker. – Oslo 1989.

Finnes også som E-bok.

Nils Stubs Optegnelsesbøger fra Oslo Lagthing 1572-1580 / udgivne for Det norske historiske Kildeskriftfond ved H. J. Huitfeldt-Kaas. – Christiania 1895.

Ikke egentlig en protokoll, er notater.

Finnes også som E-bok.

Kristiansand bytingsprotokoll nr. 1: 1670 / Agder historielag. – Kristiansand 1991.

Finnes også som E-bok.

Lista tingbok nr 1: 1657-1660 / Ole Gausdal. – Kristiansand, 2002

Mandal tingbok nr 1 og 2: 1677 og 1684. – Kristiansand 1992.

*Oslo lagtingsprotokoll nr. II-VII 1608-1616. Oppland lagtingsprotokoll nr I 1611-1613 / utgitt for Kjeldeskriftfondet av Kjell J. Kleivane. – Oslo 1987.
Finnes også som E-bok.*

Ostringar på tinget: tingsaker frå Osterøy. Utdrag frå Nordhordland tingbok nr 1- 27-, 1642-1701./ avskrift ved Håkon Asheim. – Osterøy 1998 - .

Tingbok nr 28-36 for perioden 1702-1728 utg. 2009.

Publikasjoner fra Tingbokprosjektet / Institutt for kultur- og samfunnsfag, Avdeling for historie, Universitetet i Oslo. – 1 (1992)- .

Se også tingbokprosjektets publikasjoner på nettet

<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/forskningsprosjekter/tingbok/>

Under Tingbokprosjektet er det bl. a. utgitt følgende tingbøker:

Tingbok for Aker 1685 / ved Bodil Chr. Eriksen og Gunnar W. Knutsen. – Oslo 1996.

Tingbok for Bragernes 1685 / ved Bodil Chr. Erichsen. – Oslo 1994.

Tingbok for Lier, Røyken og Hurum 1685 / ved Bodil Chr. Erichsen. – Oslo 1996.

Tingbok for Solør og Østerdalen 1638-1641 / ved Solveig Torp.

Tingbok for Solør og Østerdalen 1649-1650 / ved Solveig A. Torp.

Tingbok for Solør og Østerdalen 1651-1653 / ved Solveig Torp. – Oslo 1998

Voss tingbok nr 3: 1662-1663 / avskrift ved Anna Kløve. – Oslo 1993.

Voss tingbok 1664 / avskrift ved Anna Kløve. – Oslo 1994.

Voss tingbok nr 15: 1683-1685 / avskrift ved Anna Kløve. – Oslo 1990.

Tingbok for Finnmark: 1620-1633 / redigert av Hilde Sandvik og Harald Winge. – Oslo, 1987. – (Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt; 18)

Tingbok for Ringerike / utgitt av Slekthistorigruppa i Ringerike historielag. – [Hønefoss] 1988- .

Tingreferater for Ringerike 1656-1658 : inntatt i tingbok 1-26 og 1-25 for Eiker, Sigdal og Modum sorenskriveri / utg. av Ringerike slekthistorigruppa. – [Hønefoss] 2009

Tingbøker fra Ryfylke 1616-1663 – / ved Ola Aurenes; med historisk innleiing av Jens Arup Seip. – Stavanger 1957- .
B. 2-10 v/Hans Eyvind Næss.

Tingbøker fra Jæren og Dalane: 1625-1629-, Stavanger 1953-1986. – 6 b.
– (Tingbøker fra Rogaland; A).
Finnes også som E-bok.

Vestre råbyggelag: tingbok nr 1: 1683 / redigert av Ole Gausdal, Rune Holbek, Terje Sødal. – Kristiansand 1999.

Tingbok for Ringeby / transkribert av gotiskgruppa i Ringeby historielag; Halvor Aaby - (1705-1726) – (1754/1758) - . Ringeby, 2002- . – b.

Finnes også som E-bok.

For 1664-1700 utg. som *Tingbok for Søndre Gudbrandsdal*

Domkapitels protokoller, se Kirkens jurisdiksjon etter reformasjonen

6.12 Dommer trykt enkeltvis

Norske Samlinger / udgivne af et historisk Samfund i Christiania. –
Christiania 1852. – 2 b.

Inneholder utdrag fra *Bergens Raadhus-Protokol* og noen få herredagsdommer.

Aktstykker og meddelelser.

Har emneregister, navne- og stedsregister. Finnes også som E-bok.

Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie / udgivne af et Samfund.

– Christiania 1833-1839. – 6 b.

Inneholder noen spredte dommer.

Aktstykker.

Artikler av historisk interesse.

Finnes også som E-bok.

7 Andre kilder

Tilnærmet kronologisk etter innhold

7.1 Fra middelalderen til ca 1700

Norske middelalderdokumenter i utvalg / ved Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smedsdal, Knut Helle. – Oslo, 1973

En rekke middelalderdokumenter, fra 1000-tallet frem til midten av 1500-tallet, originaltekster, oversettelser, kommentarer, registre og ordforklaringer.

Finnes også som E-bok.

Islandske Annaler indtil 1578 / udgivne for det Norske historiske Kildeskriftfond ved Gustav Storm. – Christiania, 1888. – (Det Norske historiske Kildeskriftfonds skrifter; 21)

En samling annaler, på latin og gammelnorsk.

Finnes også som E-bok.

Absalon Pedersens Dagbog over begivenheter, især i Bergen 1552-1572 / udg. av N. Nicolaysen. - Christiania, 1860

Finnes også som E-bok.

Konge-speilet: et filosofisk-didaktisk Skrift, forfattet i Norge mod Slutningen af det tolfte Aarhundrede ; tilligemed et samtidigt Skrift om den norske Kirkes Stilling til Staten / udg. efter Foranstaltning af det akademiske Collegium ved det kongelige norske Frederiks-Universitet av R. Keyser, P.A. Munch og C.R. Unger. - Christiania, 1848

Utgitt i oversettelser, av A.W. Brøgger i 1947, ny utg. i 2000. Oversatt til nynorsk av Kr. Audne, første gang i 1912, senere av Alf Hellevik, første gang i 1943. Oversattelse til engelsk av Laurence M. Larson, utg. i 1917

Finnes også som E-bok.

Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen / utgjevne for Kjeldeskriftfondet. – Oslo, 1929 - .

Fra b. 3 utg. av Riksarkivet.

Finnes også som E-bok.

Norske lensrekneskapsbøker 1548-1567 / utgjevne av Riksarkivet. – Oslo, 1937 - .

Finnes også som E-bok.

Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundrede / udgivne for Det Norske historiske Kildeskriftfond ved H. J. Huitfeldt-Kaas. – Christiania, 1885 - . Skrifter utgitt for Kjeldeskriftfondet

Finnes også som E-bok

Skattematrikkelen 1647 / Norsk lokalhistorisk institutt. – 2. Utg. – Oslo, 1992- .

Finnes også som E-bok.

Norske Rigs-Registranter : tildeels i Uddrag. Udgivne for Det Norske Historiske Kildeskriftfond (1523-1571)-(1657-1660) / udgivet af Christian Lange ... [m.fl.]. – Christiania, 1861-1891.

Også i mikrofilmutgave 1984.

Inneholder de fleste brev fra sentraladministrasjonen i København.

For tiden etter 1660, se *Norske kongebrev*.

Finnes også som E-bok.

Norske kongebrev med innlegg : regester / redaktør Rolf Fladby ; registrator H. K. Schutter. – Oslo, [1962]- .

Utgitt av Norsk historisk kjeldeskrift-institutt fra og med b. 4. Fra dette bindet er Gunvor Foslie medredaktør.

Sammendrag av brev mellom sentraladministrasjonen i København og embetsverk og enkeltpersoner i Norge fra tiden etter eneveldets innføring.

For tiden før 1660, se *Norske Rigs-Registranter*.

Finnes også som E-bok.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold : i Uddrag /
udgivne ved C. F. Bricka ...[et al.] af Rigsarkivet. 1551-1652. –
København, 1885.

Akershusregisteret af 1622 : fortegnelse optaget af Gregers Krabbe og
Mogens Høg paa Akershus slot over de derværende breve / udgivet
af Den norske historiske Kildeskriptionskommission ved G. Tank. -
Kristiania, 1916

Register over klosterbrev innlevert til Akershus etter reformasjonen.
De fleste originaler er tapt, men innholdet er kort referert.
Finnes også som E-bok.

Norske supplikker 1660-1662 / utgitt for Kjeldeskriftfondet ved Vera
Eriksen og Rolf Fladby. – Oslo, 1988-1989. – 2 b.

Søknader og klager fra grupper eller enkeltpersoner i byer og
landdistrikter.

Supplikkprotokoller ble ført i Danske Kanselli fra slutten av 1600-
tallet frem til 1800. De inneholder referat av hver enkelt sak som er
innkommet, sakens gang fram til innstilling i kanselliet og Conceilets
resolusjon. Riksarkivet har supplikkprotokoller på film.

Finnes også som E-bok.

Statholderskabets Extraktprotokol af Supplicationer og Resolutioner 1642-
1650 / udgivet fra Det norske rigsarkiv. - Christiania, 1906. - 2 b

Også utgitt for årene 1662-1669 i 4 b. - 1910-1935.

Finnes også som E-bok.

Norske magasin: skrifter og optegnelser angaaende Norge og forfattede
etter reformationen / samlede og udgivne af N. Nicolaysen. – 3. b. -
Christiania, 1858-1870

Finnes også som E-bok.

7.2 Fra og med 1700- tallet

7.2.1 Stampe

Erklæringer, Breve og Forestillinger, General-Prokureur-Embedet vedkommende / af H. Stampe. – København, 1793-1807. – 6 b.
Utg. etter Stampes død av J. L. Rottbøll.
Finnes også som E-bok.

Inneholder betenkninger gitt av Henrik Stampe i egenskap av generalprokurør ved Danske Kancelli 1753-1784. Kanselliet hadde ansvaret for rettspleien og generalprokurøren ble i løpet av 1700-tallet juridisk rådgiver for kongen. Stampe var en av de betydeligste generalprokurører og hadde stor innflytelse på lovgivningen. Utgiveren redegjør i korte sammendrag for betenkningenes innhold. Etter hver betenkning får vi vite hva myndighetene besluttet.

Siste bind inneholder register utarbeidet av Laurids Fogtman.

7.2.2 Colbiørnsen

Til det almindelige bedste : generalprokurør Christian Colbiørnsens lovbetænkninger 1789-1802 / redaktion Ditlev Tamm, Claus Bjørn, Morten Westrup. – København 2006

Et utvalg av Christian Colbiørnsens betenkninger og uttalelser om konkrete juridiske spørsmål, fra hans tid som generalprokurør i Danske Kancelli, i moderne dansk rettskrivning. Colbiørnsen hadde stor innflytelse på lovgivningen i 1790-årene og dermed reformer innenfor rammen av eneveldet. Ifølge utgiverne ble en del av hans betenkninger offentliggjort i samtidige skrifter, men mesteparten har vært å finne blant kanselliets lovsaker som oppbevares i Rigsarkivet.

Storthings Forhandlinger. – Christiania 1814- .

Kongeriget Norges ... overordentlige Storthings Forhandlinger i Aaret ...

De første årgangene har kronologisk hovedordning, med underinndeling på storting, odelsting og lagting.

Digitaliseres.

Storthings-Efterretninger. - 1814-1833 – 1836-1854 / udgivne efter offentlig Foranstaltning. - 1874-1911

Referater fra Riksforsamlingen og Stortinget

Finnes også som E-bok.

Collegial-Tidende for Danmark og Norge. 1 (1798)-16 (1813). – København, 1798-1813.

Fra 17 (1814) fortsetter det som Ny Collegialtidende for Danmark. Kunngjør forordninger, reskripter, placater etc. Inneholder også beretninger.

Journal for Rigsforfatning, Lovgivning og Politie / redigert af N. Wulfsberg. – 1814

Finnes også som E-tidsskrift.

Den norske Rigstidende : et offentligt Blad af blandet Indhold. – 1(1815)-29 (1882). – Christiania : 1815-1882

Inneholder aktuelle nyheter. Offentliggjorde regjeringens meddelelser. Ble i 1883 avløst av Norsk Kunngjørelsestidende.

Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv indeholdende Bidrag til dansk Historie af utrykte Kilder / udgivne af C. F. Wegener. – Kjøbenhavn 1852-1882. – 6 b.

Arkivsaker fra Kongens kabinett og fra departementer, fra og med 1848.

- Beretninger
- Protokoller og over utenrikssaker
- Aktstykker og studier
- Instruksjer til embetsmenn

- Danske kongers håndfestninger, i b. 2
- *Samling af Danske Forordninger indtil Aar 1500, i b. 5.* På gammeldansk og latin. (Samlingen er ikke fullstendig.)

Meddelelser fra det norske Rigsarchiv, indeholdende bidrag til Norges historie af utrykte kilder. – Christiania 1870-1933. – 3 b.

Finnes også som E-bok.

Norske Samlinger / udgivne af et historisk Samfund i Christiania. – Christiania 1852. – 2 b.

Inneholder en del aktstykker, noen spredte dommer samt meddelelser.

Har emneregister, navne- og stedsregister.

Finnes også som E-bok.

Rigrets-tidende: indeholdende Forhandlinger i Rigsretten. – Kristiania 1882-1884. - 4 b.

Finnes også som E-bok.

Samlinger til det Norske Folks Sprog og Historie / udgivne af et Samfund. – Christiania 1833-1839. – 6 b.

Gjengir noen dommer. Artikler av historisk interesse. Har emneregister, navne- og stedsregister.

Finnes også som E-bok.

8 Arkivmateriale

8.1.1 Veiledninger og håndbøker

Arkivene har veiledninger om kildemateriale på sine nettsider, de har også utgitt håndbøker.

Håndbok for riksarkivet / redaksjon: Knut Johannessen, Ole Kolsrud, Dag Mangset inkluderer opplysninger om avlevert materiale fra Høyesterett.

Håndbok for brukere av statsarkivene / Liv Mykland. Myklands bok inneholder et eget kapittel om rettspleien ved lavere instanser og mellominstanser i perioden fra omkring 1600 til godt inn på 1900-tallet. Det er henvisning til lover samt beskrivelse av arkivmateriale.

Norsk historisk leksikon av Steinar Imsen og Harald Winge har også en del opplysninger om arkivmateriale.

Håndbøker er registrert under *Bibliografier, leksika og andre oppslagsverk*.

8.1.2 Arkivportalen

«Arkivportalen er en nasjonal søketjeneste på tvers av arkivinstitusjoners kataloger. Her vil du kunne finne informasjon om hvilke historiske arkiver og dokumenter som befinner seg i det mangfoldet av arkiver som finnes i Norge».

<http://www.arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/forside>

8.1.3 Arkivverket

<http://www.arkivverket.no/>

Riksarkivet og statsarkivene.

Digitalarkivet.

Samisk arkiv/Sámi arkiiva.

8.1.4 Norsk lokalhistorisk institutt

<http://www.lokalhistorie.no/>

8.1.5 Stortingsarkivet

<http://www.stortinget.no/stortingsarkivet>

8.1.6 Dokumentasjonsprosjektet

Et samarbeidsprosjekt mellom de norske universitetene. Avsluttet, se EDD nedenfor.

<http://www.dokpro.uio.no/>

8.1.7 Eining for digital dokumentasjon (EDD)

Vedlikeholder og videreutvikler *Dokumentasjonsprosjektet*

<http://www.google.no/search?hl=en&q=enhet+for+digital+dokumentasjon&meta=>

8.1.8 Tingbokprosjektet

<http://www.hf.uio.no/iakh/forskning/prosjekter/tingbok/>

8.1.9 Sentrale arkiver i Norden

Statens arkiver – Danmark

<http://www.sa.dk/content/dk>

Herunder Rigsarkivet

Statens arkiver – Sverige

<http://www.statensarkiv.se>

Riksarkivet - Sverige

<http://www.riksarkivet.se/>

8.10 Dokumenter fra middelalderen

En rekke utenlandske arkiver inneholder dokumenter som gjelder norske forhold.

Regesta Norvegica har lister over arkiver som er benyttet for å skaffe kopier av middelalderdokumenter. Mange er hentet fra Vatikanarkivet.

Det pavelige pønitensiaritat (botskontoret i Vatikanet) ble benyttet av mange nordmenn for å oppnå dispensasjoner i ekteskapsaker. Menn av foreldre som ikke var ektevidde søkte om dispensasjon for å kunne bli prester. Arkivet er nå åpent for forskning, og norske studier har tatt for seg dispensasjonssakene.

Se også

Nordiske håndskriftsamlinger og arkiver
på Nasjonalbibliotekets hjemmesider <http://www.nb.no/>

9 Bibliografier, leksika og andre oppslagsverk

Alfabetisk etter tittel

Arkivkunnskap: statsarkiva / Alf Kiil – [Oslo] 1969 – (Skrifter frå Landslaget for bygde- og byhistorie; 3
Finnes også som E-bok.

Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon – 3. utg. Oslo, 1995-1999.
– 16 b.

1. utg. 1978-1981.

De første utgavene inneholder artikler om rettshistoriske kilder og emner, skrevet av bl.a. Gudmund Sandvik.

Hva fikk nordmennene å lese i 1814: en bibliografi med beskrivelse av skrifter og trykk utgitt i Norge i grunnlovsåret / Ragnar Anker, Ragnas. – Oslo, 1997

Nettversjon: <http://www.nb.no/baser/1814/gru.html>

Håndbok for brukere av statsarkivene / Liv Mykland. – Oslo, 2005. – (Skriftserie Riksarkivet; nr 19)

Finnes også som E-bok.

Håndbok for Riksarkivet / redaksjon: Knut Johannessen, Ole Kolsrud, Dag Mangset. – Oslo 1992.

Finnes også som E-bok.

Institutt for offentlig rett: bibliografi 1957-2006 / utarbeidet ved Det juridiske fakultetsbibliotek av Randi Halveg Iversby, Lars Finholt Jansen, Bård Sverre Tuseth. – Oslo, 2007. – (Institutt for offentlig retts skriftserie nr 9/2007)

Juristers doktoravhandlinger og juridiske doktoravhandlinger i Norge : en oversikt Hanne E. Strømø,. – Oslo 1997. – (Det juridiske fakultetsbiblioteks skriftserie; nr 12)

Juristers doktoravhandlinger og juridiske doktoravhandlinger i Norge : en oversikt / Hilde Westbye. – Oslo, 2002. – (Det juridiske fakultetsbiblioteks skriftserie; nr 17)

En videreføring av Hanne Strømøs oversikt 1997.

Finnes som nettdokument i DUO.

Kommenteret bibliografi til dansk-norsk historie 1536-1814: især vedrørende centraladministrationen / Erik Gøbel og Knut Sprauten. – København; Oslo 1997.

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformasjonstid / [København], 1980-1982.

Faksimileutg.

Norsk originalutg. Oslo 1956-1978.

Legal information in Norway: electronic and printed sources / Bertnes, Pål A.

Oslo, 2012. - (Juridisk biblioteks skriftserie; nr 1)

Nettdokument i UiO-DUO.

Tilsvarende dokument i GlobalLex: *Guide to legal research in Norway*

Medieval Scandinavia: an encyclopedia / Phillip Pulsiano, editor ... [et al.] ; advisers: Knut Helle ... [et al.]. – New York 1993.

Den nordiska rättsvetenskapens historia / Björne, Lars.. – Lund 1995- . – b.

- *Patrioter och institutionalister: tiden före år 1815. – 1995. Den nordiska rättsvetenskapens historia. Del I. (Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1 ; B. 52)*
- *Brytningstiden: den nordiska rättsvetenskapens historia. Del II. 1815-1870. – Lund 1998. – (Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1 ; B. 58)*

- *Den konstruktiva riktningen: den nordiska rättsvetenskapens historia. Del III. 1871-1910. – 2002. – (Instituttet för rättshistorisk forskning. Serien 1 ; B. 60)*
- *Realism och skandinavisk realism: 1911-1950. - 2007. - (Instituttet för rättshistorisk forskning. Serien 1 ; B. 62)*

Gjennomgår den nordiske rettsvitenskapelige produksjonen i perioden. Verket er systematisk ordnet i en litteraturhistorisk og en vitenskapshistorisk del, den litteraturhistoriske med geografisk underinndeling. Inneholder biografier, personregister og litteraturliste. Egner seg også som oppslagsverk.

Nordisk juridisk festskriftbibliografi: innholdet i juridiske festskrift fra Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige 1870-1997. - Hanne E. Strømø og Halvor Kongshavn. – Oslo 1998
Finnes også som E-bok.
For perioden 1998-2002 av Halvor Kongshavn

NOREG : tverrregistratur over norgesrelevant materiale i Rigsarkivet i København / Erik Gøbel. – København, 2000.

Norsk biografisk leksikon / hovedredaktør: Jon Gunnar Arntzen ; leder av redaksjonsrådet: Knut Helle. – [2. utg.] – Oslo 1999- .
1. utg. 1921-1983.
Finnes også som E-bok.

Norsk forfatter-lexikon 1814-1880 paa grundlag af J. E. Krafts og Chr. Langes "Norsk forfatter-lexikon 1814-1856" / J. B. Halvorsen . – Kristiania 1885-1908. – 6 b.
Finnes også som E-bok.

Norsk historisk leksikon: kultur og samfunn ca. 1500 – ca. 1800 / Steinar Imsen og Harald Winge. – 2. utg.
Finnes også som E-bok. Nettversjon:
<http://lokalhistoriewiki.no/index.php/Leksikon:Hovedside>

Norwegian law in foreign languages : a bibliography / compiled by Kirsti Lothe Jacobsen. - Law Library, University of Bergen Library. - An ongoing online project since 2004.

<http://www.ub.uib.no/avdeling/jur/norlaw.htm>

Norske juridiske festskrift 1870-1990 : en bibliografi over innholdet / Halvor Kongshavn. – Oslo 1991

Ordbog over det gamle norske Sprog / af Johan Fritzner. – [4. udg.]. – Oslo 1973. – 3 b.1. utg. 1867.

Finnes også som E-bok.

År og hendinger i rettsoga / Robberstad, Knut.. – 4. utg. – [Oslo]1973.

En kronologisk oversikt over viktige rettshistoriske begivenheter.

Finnes også som E-bok.

10 Litteratur

Anners, Erik. *Den europeiske rettens historie*. Oslo, 1983

Aubert, L. M. B. *De norske Retskilder og deres Anvendelse*. Christiania, 1877

Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon / [hovedredaktører: Olaf Kortner, Preben Munthe, Egil Tveterås]. – 2. utg., 5. oppl. – Oslo, 1984-1989

Bagge, Sverre. Kirkens jurisdiksjon i kristenrettssaker før 1277. – I: *Historisk tidsskrift*.- Årg. 60 (1981), s. 133-159

Bagge, Sverre. Med lov skal landet bygges. – I: *Norsk idéhistorie, b.1* – Oslo, 2001, s. [359]-393

Berg, Sigrun Høgetveit. *Kristenrettspraksis i norsk seinmellomalder*. – Tromsø, 2004. - Hovedoppgave i historie - Universitetet i Tromsø, 2004.
Også i elektronisk versjon

Bjørnin, Inge Manfred. *Forlikskommissjonene: "denne velgjørende Foranstaltning ..."* : en studie av kommisjonenes virke i Trondheim og Strinda 1795/97-1840/06. – Trondheim, 2004. – Hovedoppgave i historie - Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2004
Artikkel om emnet i *Heimen*. – Bd. 42 (2005), s. 225-242.

Björne, Lars. *Den nordiska rättsvetenskapens historia*. – Lund 1995- . – b.

- *Patrioter och institutionalister: tiden före år 1815. – 1995*. Den nordiska rättsvetenskapens historia. Del I. (Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning. Serien 1; B. 52)

- *Brytningstiden: den nordiska rättsvetenskapens historia. Del II. 1815-1870.* – Lund 1998. – (Instituttet för rättshistorisk forskning. Serien 1 ; B. 58)
- *Den konstruktiva riktningen: den nordiska rättsvetenskapens historia. Del III. 1871-1910.* – 2002. – (Instituttet för rättshistorisk forskning. Serien 1 ; B. 60)
- *Realism och skandinavisk realism: 1911-1950. - 2007.* - (Instituttet för rättshistorisk forskning. Serien 1 ; B. 62)

Björne, Lars. *Rättssystemets utveckling.* – Helsingfors, 1993. – (Publikationer utgivna av juridiska fakulteten vid Helsingfors universitet)

Bloch, Kristian. Lovgivning og retthåndheving i Norge i høymiddelalderen. – I: *Utvalde emne frå norsk rettshistorie.* – Oslo, 1981, s. [35]-103

Brandt, Fr. *Forelæsninger over den norske Retshistorie.* – Kristiania, 1880-1883
B. 1. Første Afsnit. *Retskilderne*

Brandt, Fr. *Grundrids af den norske Retshistorie: til Brug ved Forelæsninger.* – Christiania, 1853

Brundage, James A. *Medieval canon law.* – London, 1995

Ellingsen, Terje. Kirkeordinansen 1537/39 – reformasjonens røst. - I: *Kirkeordinansen 1537/39. "Den rette ordinants".* Oslo, 1988, s. I-X

Ellingsen, Terje. Kirkeordinansen: en presentasjon – I: *Kirkeordinansen av 1537 : reformasjonens kirkelov.* Oslo, 1990, s. 9-22

Falkanger, Aage Thor. *Lagmann og lagting i Hålogaland gjennom 1000 år.* – Oslo, 2007

- Fosnes, Dag Roar. *Kristenretten i norsk middelalder: en oversikt*
Nettdokument, produsert 2005, rev. 2006
<http://www.ub.uib.no/fag/rettsvit/kristenretten.htm>
- Frihetens forskole : professor Schlegel og eidsvollsmennenes læretid i København.* - Ola Mestad (red.). - Oslo, 2013. - (Nye perspektiver på Grunnloven 1814-2014)
- Gunnes, Erik. Kirkelig jurisdiksjon i Norge 1153-1277. – I: *Historisk tidsskrift.* – Årg. 49(1970). s. [121]-160
- Hallager, G. *Norges høiesteret 1815-1915.* – Kristiania, 1915-1916. – 2 b.
- Hamre, Lars. Jurisdiktion. Norge. [Artikkel om kirkens domsmyndighet].– I: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, b. 7, s. 38-39. – Oslo, 1974
- Haug, Eldbjørg. Den norske kirkes utvikling fra 1430-årene til stadfestingen av Sættargjorden 1458: en forskningoversikt. - I: *Collegium medievale.* - (1996), s. [125]-147
- Helle, Knut. *Gulatinget og Gulatingslova.* – Leikanger, 2001
- Helle, Knut. *Norge blir en stat: 1130-1319.* – [2. utg.]. Bergen, 1974. – (Handbok i Norges historie; 3)
- Hertzberg, Ebbe. *Grundtrækkene i den ældste norske Proces /* utgivet ved Fr. Brandt. – Kristiania, 1874
- Hertzberg, Ebbe. *De nordiske Retskilder.* - Kjøbenhavn, 1890. – (Nordisk Retsencyklopædi; 1. Retskilderne og Statsretten)
- Holmøyvik, Eirik. *Maktfordeling og 1814.* – Bergen, 2012
Bygger på forfatterens avhandling (ph.d) – Universitetet i Bergen, 2011

- Imsen, Steinar. Artikler om prosessrettens utvikling i *Norsk historisk leksikon*. – 2. utg. – Oslo, 1999
- Imsen, Steinar. Det gamle tinget – og det nye. – I: *Rett og historie : festskrift til Gudmund Sandvik* / redigert av Dag Michalsen og Knut Sprauten. – Oslo, 1997, s. 13-35
- Imsen, Steinar. *Norsk bondekommunalisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*. – [Trondheim], 1990-1995. - 2 b.
- Johnsen, Oscar Albert. *Innføring i kilderne til Norges historie inntil det 19. århundre*. – Oslo, 1939
- Landro, Torgeir. *Dei eldste norske kristenrettane: innhald og opphav*. – Bergen, 2005. - Hovedoppgave i historie - Universitetet i Bergen, 2005
Doktoravhandling (phd) i 2010: *Kristenreett og kyrkjerett: borgartingskristenretten i eit komparativt perspektiv*
- Michalsen, Dag. *Norsk rettstenkning etter 1800: tolv studier*. - Oslo, 2013
- Michalsen, Dag. *Dansk – Norsk rettsvitenskap etter 1814*. – I: *Jura & Historie: festskrift til Inger Dübeck som forsker*. – København, 2003, s. 103-124
- Michalsen, Dag. *Rett: en internasjonal historie*. – Oslo, 2011
- Michalsen, Dag. *Rettsvitenskapens rettshistorie: norsk rettsvitenskap og middelalderrettshistorien 1850-1910*. - I: *Tidsskrift for Rettsvitenskap*. - Årg. 115, (2002), s. 309-435.
- Michalsen, Dag. *Romerrettsideologien i norsk rettsvitenskap*. – I: *Nytt norsk tidsskrift*. – Årg. 17 (2000), s. [414]-426
- Michalsen, Dag. *Romerrettsideologi*. - Oslo, 2008.

- Michalsen, Dag. *Ugeblad for lovkyndighed, statistikk og statsøkonomi, 1861-1870: en innholdsanalyse.* – Oslo, 1983. – (Stensilserie / Institutt for privatrett, Universitetet i Oslo; 88)
- Nilsen, Ragnar Anker. *Hva fikk nordmennene å lese i 1814?: en bibliografi med beskrivelse av skrifter og trykk utgitt i Norge i grunnlovsåret.* Oslo, 1997
- Oppegaard, Martin Hill. *Kirketukt ved nattverden: kirktuktsreglene i Norske Lov av 1687 og rettsutviklingen frem til 1887.* – Oslo 1998. – (Rettshistoriske studier nr 1, Institutt for offentlig retts skriftserie nr 1/1998)
- Riisøy, Anne Irene. Datering av nyere Borgartings kristenretter / Anne Irene Riisøy og Bjørg Dale Spørck. – I: *Collegium Medievale.* – 1999, s. [57]-74
- Riisøy, Anne Irene. Sakslister – kristendomslovgivning i kortform: oppkomst og opphør. – I: *Rettslekstar i mellomalderen.* – Oslo, 2006. – (Rettshistoriske studier; nr 17)
- Riisøy, Anne Irene. *Stat og kirke: rettsutøvelsen i kristenrettssaker mellom Sættargjerden og reformasjonen.* - Oslo, 2004. - (Publikasjoner fra Tingbokprosjektet / IKS, Avdeling for historie; nr 22)
- Sandvik, Gudmund. Christian Colbjørnsen: den siste justitarius i Danmarks og Norges Højesteret. – I: *Tidsskrift for Rettsvitenskap.* – Årg. 115 (2002), s. [616]-673
- Sandvik, Gudmund. Dei norske landskapslovene frå mellomalderen: nokre aktuelle problemstillingar og forskningsoppgåver. – I: *Norske middelalderlover: tekst og kontekst.* – [Trondheim], 1997
- Sandvik, Gudmund. *Dømande kommisjonar i Norge: ein rettshistorisk studie.* – Oslo, 1974. – (Stensilserie / Institutt for privatrett, Universitetet i Oslo; 1)

- Sandvik, Gudmund. Forholdet mellom Danske og Norske Lov. – København, 1983. – I: *Danske og Norske Lov i 300 år*, s. 19-[33]
- Sandvik, Gudmund. Sættargjerda i Tunsberg og kongens jurisdiksjon. – I: *Samfunn, rett og rettferdighet*: festskrift til Torstein Eckhoffs 70-årsdag. – Oslo, 1986, s. 563-585
- Sandvik, Gudmund. Rettshistorie: europeisk rettshistorie i mellomalderen. – Oslo, 1989. – I: *Jussens venner*; 6/7-1989
- Scheel, Fredrik. *Lagmann og skriver: rettsliv i Norge i det 16de og 17de århundre*. – Kristiania, 1923
- Spørck, Bjørg Dale. Håndskrifter av gammelnorske lover i Nasjonalbiblioteket. – S. 39-47. – I: *Bokhistoriske foredrag*: festskrift i anledning bibliotekdirektør Jan Erik Røeds avgang / red. Svein Engelstad. – [Oslo], 2007. Også i elektronisk versjon
- Spørck, Bjørg Dale. *Kong Magnus Lagabøtes kristenretter*: innhold, språk og overlevering. - [Oslo], 2006.
Avhandling (dr. art.) – Universitetet i Oslo, 2006
- Stokstad, Sigrid. *Generalprokurør Henrik Stampe og maktfordelingslæren*: normer for myndighetsutøvelse i siste halvdel av 1700-tallet. Oslo, 1995. – (Institutt for offentlig retts skriftserie; nr 2/1995)
- Sunde, Jørn Øyrehagen. Ei avhandling om Rosendal Birk – samt ei kort drøfting om birkeretten på Vestlandsgodsa Svanøy, Halsnøy kloster og Lysekloster. – I: *Bergensposten*; nr 1 (2004). – Utg. av Statsarkivet i Bergen.
Finnes også som E-tidsskrift.
- Sunde, Jørn Øyrehagen. «*Fornuft og Erfarenhed*»: framveksten av metodisk medvit i dansk-norsk rett på 1700-tallet. - [Bergen], 2006
Avhandling (dr. juris) – Universitetet i Bergen, 2007

Sunde, Jørn Øyrehagen. *Speculum legale: rettsspegelen. Ein introduksjon til den norske rettskulturen si historie i eit europeisk perspektiv.* – Bergen, 2005

Sveaas Andersen. Ting. – I: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, b. 18 – Oslo, 1974, s. 346-359

Tamm, Ditlev. *Retshistorie: Danmark, Europa, globale perspektiver.* – København, 2002

Taranger, Absalon. *Norsk kirkeret: forelæsninger ved det praktisk-teologiske seminar.* Kristiania, 1917

Taranger, Absalon. *Udsigt over den norske rets historie: forelæsninger.* – Christiania, 1898. – B. 1 Retskildernes historie.
2. utg. ved Knut Robberstad, 1935

Winroth, Anders. *The making of Gratian's Decretum.* – Cambridge, 2000

11 Register

Aabne Breve	23
Allting.....	3; 62; 63
Amtmannen	68; 71; 81
Anordninger.....	28; 37
Arkivmateriale	99
Bevisopptak middelalder	63; 67; 69
Birkerett.....	72
Bjarkøyrett.....	5; 8; 16
Bjelke.....	40
Brandts Repertorium	88
Breve.....	23
Bull	40
Burchard av Worms.....	8
Byfogden	69; 70; 71; 81; 84
Bygdeting	3; 68; 69; 72; 84
Bylover	5; 16
Byretten	84
Byråd	69; 70; 72; 81
Byting	69; 70; 84
Bytingsprotokoller	71
Bøteregistre middelalderen.....	65
Christian IVs No Lov 1604	4; 25
Christian Vs No Lov 1687.....	4; 25
Colbiørnsen.....	31; 79; 80; 96
Collegial-Tidende	97
Corpus iuris canonici.....	7
Corpus iuris civilis.....	21; 22
Dansk-norske rettskilder.....	23
Den Norske Rigs-Forsamlings Forhandlinger	53
Departements-Tidende.....	44
Diplomer	
facsimileutgaver.....	18; 21
middelalderens rettskilder.....	19
middelalderens rettsprakis	64

Dombøker	70; 71
Dómen	62
Domkapitler	
etter reformasjonen	82
i middelalderen	67
Domstolenes selvstendighet	78
Dunker	40
Dømmende kommisjoner	74
Ekstrarett.....	69
Ekstraretsprotokoller	70; 71
Elkier	41
Eneveldet	96
dømmende myndighet.....	78
lovgivning	23; 28
majestetiske rettigheter	77
reformer	78; 79
Ewensen.....	33
Facsimileutgaver	
diplomer	21
middelalderlover	18
Fengslene - reformer.....	79
Fogden	64; 68; 81
Fogtman.....	29; 36; 38; 42; 96
Forarbeider	
registre 1814-1924	61
til lover etter 1897.....	45
til Norske Lov (1687)	26
Forhørs- og ekstraretsprotokoller	69
Forlikskommisjoner.....	74
Forordninger	23; 79
Frostatingsloven	3; 8; 11; 13
Geheimearchivets årsberetninger	97
Generalprokurør.....	77; 79

Glossarier til Norske Lov	40
Goiske	33
Gratians dekret	7
Grunnlovsforskning	50
Grunnlovsforslag	61
Grunnlovsutgaver	55; 56
Grunnlovsutkast	
konstitusjonskomitéens	52; 53; 54
private	53
Grågåås (Frostating)	11
Gulatingsloven	3; 13
Guldbergske samling	46
Gullfjær	12
Haffner	61
Hellig Olavs lov	13
Herredagen	27; 73; 86
Herredsretter	84
Hirdskrå	4; 11; 17; 18
Historiske skole	43
Holberg	76
Høeg	42
Høyesterett	
Danmark-Norge	43; 74; 80
Norge	85
Høyesteretts domsbegrunnelser	88
Høyesterettsdommer	
Danmark-Norge	75
Norge	44; 88
Håkon Håkonssons lov	3
Håndfestninger	24
Ingier	48
<i>Innstillinger og betenkninger</i>	
<i>register 1814-1924</i>	61
Instructioner	37
Islandske Annaler	93

Ius commune	22
Ius utrumque	22
Jon Raude	66
Jon Raudes kristenrett	5; 8; 10
Jordebøker	64; 65; 94
Journal for Rigsforfatning	97
Juridisk embetseksamen	76; 80
Juridisk Repertorium	87
Juridisk utdanning	80
Juridiske Samlinger	87
Juridiske tidsskrifter	87
Kapitelretten	82
Kirkens jurisdiksjon	
etter reformasjonen	82
i middelalderen	65
Kirkens lovgivning	
etter reformasjonen	34
i middelalderen	6
Kirkeordinansene	34; 35
Kirke-Ritualen	35
Kirketukt etter reformasjonen	83
Koldingske Recess	27
Kommisjoner - register	61
Kongeloven	25; 26
Konsistorialretten	82
Konstitusjonskomitéens grunnlovsutkast	52; 53; 54
Kristendomsbolken i Landsloven	11; 67
Kristenretten	7; 66; 67
Kristenrettssaker	66
Kvartutgaven av forordninger	29
Lagmannen	63; 67; 69; 70; 73
Lagmannsarkivene	71
Lagmannsretten	
1500-tallet	70
1800-tallet	85
Lagting	

1600-tallet	70
i middelalderen	63
Lagtingsprotokoller	71
Landsloven	15
Larsøn	41
Leksika	102
Lensherren	68
Lensmannen	64; 68; 81
Lille Recess	27
Litteraturliste	106
Lovsamlinger	
Danmark-Norge	28
middelalderen	4
Norge etter 1814	45
Lowum	32
Lybecker	33
Magistraten	37; 70
Magnus Erlingsson	8; 13; 18
Magnus Lagabøtes bylov	4; 16
Magnus Lagabøtes landslov	4; 15
Magnus-tekst	7; 13
Meddelelser fra det norske Rigsarchiv	98
Mededsmenn	63
Mejlænder	46; 48; 57
Middelalderen	
lover	3; 11
lovsamlinger	4
prosess	62
Militær straffelov	85
Militærrett	
lovsamlinger	33; 48
Missiver	24; 37
Naturrett	77
Nemndemenn	68

Norges lover	
etter 1814	43
middelalderen.....	3
Norsk Lovtidende	45
Norsk Retstidende	44; 87
Norske Lov (1604)	25
Norske Lov (1687)	25
Norske rettskilder 1814-1900	43
Norske Samlinger	98
Novembergrunnloven	55
Olavs-tekst	7; 13
Ombudsmenn.....	63; 67
Ordinanser	
definisjon	24
for kirken.....	34
Overhofretten.....	73
Overlagting	72
Oversettelser	
Frostatingsloven.....	12
Grunnloven	59
Gulatingen.....	14
Kristenretten.....	9
Landsloven.....	15
Rigs-Act.....	60
Paulsen.....	25; 46; 47
Paus.....	5; 9; 12
Placater	28; 37
Politimestere	81
Private grunnlovsutkast	53
Prosessens historie.....	62
Prosteretten	82
Provsbrev	63; 65; 67
Recesser	24
Regesta Norvegica.....	20; 64; 65; 101

Registre	
til forordninger	40
til lover og forarbejder etter 1814	61
til Norske Lov	41
Regnskaper middelalderen	65
Repertorium for praktisk Lovkyndighed	88
Reskripter	24; 29; 37; 38
Retterbøter	5; 6; 11; 12; 19; 73
Rettertinget	73
Rettsvesenet	
1500-tallet	68
1700-tallet	79; 84
1800-tallet	84
middelalderen	62
Rettsvitner	67; 69; 70
Rigens Råd	72
Rigrets-tidende	98
Rigs-Act	55
Rigstidende	97
Riksforsamlingens forhandlinger	53
Riksrådet	23; 24; 27; 66; 72; 77
Romersk rett	4; 7; 22; 76
Rothe	26; 39
Rørdam	36
Rådstueprotokoller	71
Rådstueretten	70; 81
Sakslister	66
Salamanca-skolen	75
Samlehåndskrifter	66
Såttmål	64
Schlegel	50; 77
Schmidt	39; 40
Secher	28; 32; 87
Senmiddelalderens rettsvesen	67
Sjørett - lovsamlinger	33; 48

Skattematrikkelen	94
Skipaner	4; 19
Smith	39
Soning (såttmål)	64
Stampe	78; 96
Stang og Dunker	40
Stiftsamtmannen	68; 71; 81; 82; 84
Stiftsverretten	71; 81
Stiftsverretten - rettspraksis	81; 88
Store Recess	27
Storthings Forhandlinger	44; 97
Storthings-Efterretninger	44; 53; 97
Straff - endringer	78
Straffelov 1842	79
Straffelov 1902	85
Straffeprosessloven 1887	84
Supplikker	95
Sysselmannen	64; 67
Særdomstoler 1800-tallet	85
Sættargjerden	8; 66
Tamperretten	82
Taranger	6; 15; 16
Timme	39
Ting	
1500-tallet	68
1600-tallet	69
middelalderen	3; 62; 68
senmiddelalderen	67
Tingbøker	70; 71; 89
Traktater	6; 24; 61
Translations	
Norwegian Constitution	59
see also Codes of the Middle Ages	13 etc
Trojel	29; 42
Trolldomsprosesser	78; 83
Tronfølgelover	13; 18

Tvungen apell	79
Ugeblad for Lovkyndighed.....	81; 85; 88
Vitner - middelalderen.....	63
Vogt-Arntzenske samling	45
Wessel-Berg.....	38
Weylle.....	42
Winge	42
Øystein Erlendsson	8; 12